

საქართველოს სსრ შუცნიერებათა აკადემია
პ. კიკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი

თურქული წყაროები XVI ს. I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის

თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით,
გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა
ცი ს ა ნ ა ა ბ უ ლ ა ძ ე მ

თბილისი
„მეცნიერება“
1983

ნაშრომში ქვეყნდება ოსმალეთის სამეფო კარზე სამ-
ცხის რეგიონიდან გაგზავნილი ხუთი თურქული დოკუ-
მენტი ქართული თარგმანით, კომენტარებითა და გა-
მოკვლევით. დოკუმენტები შეიცავენ არსებითი მნიშვნე-
ლობის ცნობებს ათაბაგ ყვარყვარე III-ის (1516—1535
წწ.) დროინდელი სამცხე-საათაბაგოს საგარეო და საში-
ნაო მდგომარეობის შესახებ. მათში ირან-ოსმალეთის
ურთიერთობათა დონეზე გამოკვეთილია სამხრეთ საქარ-
თველოს საკითხი. დოკუმენტები აქამდე უცნობი ფაქ-
ტებითა და სახელებით ავსებენ და ამდიდრებენ XVI
საუკუნის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიის წყაროთმცოდ-
ნეობით ბაზას.

რედაქტორი აკად. ს ი რ გ ი ჯ ი მ ი ა

შესავალი

სტამბოლისა და ანკარის სიძველეთსაცავებში (თოფქაფის სასახლე, მინისტრთა საბჭოს არქივი, სულეიმანიესა და ნურ-ი ოსმანიეს მეჩეთები, სტამბოლის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა, ანკარის ეთნოგრაფიული მუზეუმი, თაფუსა და კადასტრის არქივი და სხვა) უამრავი ნარატიული წყარო და დოკუმენტი ინახება, რომლებიც არსებითი მნიშვნელობის ცნობებს შეიცავენ საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და სოციალური ისტორიისათვის. რომ არაფერი ითქვას ოფიციალურ მემორიეთა თხზულებებზე, მათი დიდი ნაწილი ცნობილია და გამოქვეყნებული, იქ დაცულია ვრცელი და მოკლე („მუფასალ“ და „იჰმალ“) დავთრები მცირე არტანისა (1574 წ.), ახალციხისა (1592, 1595, 1769 წ.), ლორეს (1595 წ.), ბათუმის (მურად III-ის დროისა), თბილისის (1728 წ.) და ა. შ.: „მუჰიმე დავთრების“ არა ერთი და ორი ტომი; „რუჰნამეები“ სულთანთა ცხოვრებანი და მოგზაურთა ჩანაწერები; ქართველი მეფეებისა და ათაბაგების, ოსმალთა ფაშებისა თუ ვეზირების წერილები და არხები, რელაციები და მოხსენებანი. თითოეული დოკუმენტი, ქართულ, სომხურ, ირანულ და ევროპულ წყაროებთან შეჯერებული, სანდო ცნობებით გაავრცობდა და გააღრმავებდა საქართველოს ისტორიის კვლევის არეს. მაგრამ საბჭოთა სპეციალისტებისათვის მათი მხოლოდ არსებობა თუ არის ცნობილი გზამკვლევებისა და უცხოელ ისტორიკოსთა შრომების წყალობით¹. ასეთ პირობებში ჩვენთვის განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ფრანგი ორიენტალისტის, ჟურნალ Turcica-ს მდივნის ჟან-ლუი ბაკე-გრამონის პუბლიკაციები და გამოკვლევები საერთო სათაუ-

¹ Fr. Babinger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927; M. Sertoğlu, Arşiv Kılavuzu, Ankara, 1955, მისივე, Muhiteva Bakımından Başvekalet Arşivi, Ankara, 1955; Ağâh Sırrı Levend, Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Beyin Gazavatnamesi, Ankara, 1956; Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas-Ellerini Felhi (1451—1590), Ankara, 1976 და სხვ.

რით Etudes turco-safavides². მეცნიერი სწავლობს ოსმალეებისა და სეფევიდების ურთიერთობის ისტორიას დოკუმენტურ პირველ წყაროებზე დაყრდნობით. ირან-ოსმალეთის ურთიერთობაში კი ერთ-ერთი ცენტრალური ადგილი ეკირა „საქართველოს საკითხს“, საქართველო ამ ორი მაჰმადიანური ქვეყნის საცილო ტერიტორია იყო — გამარჯვებული მხარე თანაბრად იჩემებდა საქართველოზე უფლებას. ბუნებრივია, ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის შესწავლით დაინტერესებული მკვლევრის მიერ სტამბოლის სიძველეთსაცავებში გამოვლენილი თურქული და სპარსული დოკუმენტები შეიცავენ მნიშვნელოვან ცნობებს XVI ს-ის I ნახევრის საქართველოს, განსაკუთრებით სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. დოკუმენტები ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის ფონზე ცხოვლად წარმოაჩენენ საქართველოს როლს მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების საგარეო პოლიტიკურ არენაზე. გვიჩვენებენ ათაბაგის სახლის წევრებს შორის მიმდინარე მძაფრი შიდა ფეოდალური ბრძოლის ეტაპებს, მსხვილი ფეოდალების სეპარატისტულ გეგმებს და მათ გამოსვლებს ათაბაგის სახლის წინააღმდეგ.

ფრანგ ორიენტალისტს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოაქვს დღემდე უცნობი ოსმალური და ირანული დოკუმენტები იმდროინდელ სხვა სპარსულ და ოსმალურ ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებთან შეჯერებული და დამატებითი ცნობებით გავრცობილი, მაგრამ, როგორც ცნობილია, ირანელი და ოსმალთა ავტორები ტენდენციურად, თავიანთი მმართველი წრეებისათვის მამებელ ფერებში წარმოადგენდნენ ხოლმე მომხდარ ფაქტებს ამავე დროს ოსმალეთის ურთიერთობა ირანთან და ამიერკავკასიის ქვეყნებთან გავლენას ახდენდა და არსებითად ცვლიდა მის პოლიტიკას ევროპის ქვეყნების მიმართ. ამიტომ ევროპელები დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ახლო აღმოსავლეთში შექმნილ ვითარებას და შეულამაზებელ

² J.-L. Bacqué-Grammont, Etudes turco-safavides IV, „Une description ottomane du Saatabago vers 1520“, Bedi Kartlisa, XXXVI, Paris, 1978 p. 149 — 166; ETS V. „Notes et documents sur Mze-čabuk, atabeg de Georgie meridionale (1500—1515), et les Safavides“, Studia Iranica 7, 1978, p. 313—249; ETS VI, „Notes et documents sur les Ottomans, les Safavides et la Georgie 1516—1521“, Cahiers du monde russe et soviétique, XX (2), 1979, p. 239—272; ETS VIII, „Notes sur les Safavides et la Georgie 1521—1524“, Studia Iranica, t. 9, 1980, fasc. 2, p. 211—231; ETS IX „Deux lettres de David X du Kartli“, Tarih Dergisi, XXXII (Ord. Prof. 1. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı), 1979, p. 137—156, 943—944; ETS X, „Deux Rapports sur Şah İsmail et les Ozbeks, Quand le crible était dans la Paille“, Hommage a Pertev-Naili Boratav, Paris, 1978, p. 65—82; „ოსმალეები და საქართველო XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მეცნ. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1978, № 3, გვ. 98—105; Le Kartli et ses voisins musulmans 1518—1521 Deux documents Inédits, Bedi Kartlisa, XXXVIII, Paris, 1980, p. 186—197.

ცნობებს აწვდიდნენ შესაბამისი ქვეყნების მმართველებს. ბ-ნი ბაკე-გრამონიცი ხშირად მიმართავს ოსმალეთში მყოფი იტალიელი თუ ფრანგი ელჩებისა და მოგზაურების ჩანაწერებს. ქართულ წყაროთაგან კი იყენებს ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს ისტორიას და მ. ბროსეს „Histoire de la Georgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIX siècle, traduite du georgien“, Saint Petersburg, 1856. იგი, სამწუხაროდ, არ იცნობს სხვა ქართულ წყაროებს, ხელი არ მიუწვდება თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის მონაცემებზე, ვერ ითვალისწინებს ივ. ჯავახიშვილის, ქრ. შარაშიძის, ნ. ბერძენიშვილის, ვალ. გაბაშვილის, ს. ჯიქიას, მ. სვანიძის, ელ. მეტრეველის, რ. კიკნაძის, ვ. ჩოჩიევის, კ. ტაბატაძის, დ. კაციტაძის, ნ. შენგელიას, ქ. ჩხატარაიშვილისა და სხვათა შრომებში გამოთქმულ თვალსაზრისს.

მე ვსარგებლობ ქან-ლუი ბაკე-გრამონის მიერ გამოვლენილი და გამოქვეყნებული თურქული დოკუმენტებით და ქართული წყაროებისა და ონომასტიკონის გათვალისწინებით ქართველ სპეციალისტებს და, საერთოდ, ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებულ პირებს, მიმოხილვასთან ერთად, ვთავაზობ დოკუმენტთა თურქულ ტექსტს (ჩვენეული წაკითხვით) და ქართულ თარგმანს კომენტარებითურთ.

ამჟერად ქვეყნდება ათაბაგ ყვარყვარე III-ის დროინდელი სამცხის საშინაო და საგარეო მდგომარეობის ამსახველი ხუთი თურქული დოკუმენტი.

სამოსა-საათაბაგო და ირან-ოსმალეთი XVI საუკუნის ოცინა წლებში

XVI ს-ის დამდეგისათვის საქართველო აღარ წარმოადგენდა ერთ მთლიან პოლიტიკურ ერთეულს. იგი დაყოფილი იყო ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოებად და გურია, სამეგრელო და სამცხის სამთავროებად. მართალია, საქართველოს მეფე-მთავრებში გაერთიანების სურვილი არ გამქრალა, ქართლის მეფე კვლავ ერთიანი საქართველოს პოლიტიკური ინტერესებით მოქმედებდა, მაგრამ ისტორიული განვითარების ყველა მომენტი, შინ თუ გარეთ, ერთიანობის საზიანოდ იყო მიმართული და ფეოდალური დაშლილობის პროცესს აღრმავებდა და აჩქარებდა. XV—XVI საუკუნეების მიჯნაზე ქართლის სამეფოში არსებობდა ქსნისა და არაგვის საერისთავოები, სამილახვრო, საციციანო და საბარათიანო; კახეთი 4 სადროშოდ იყო დაყოფილი. იმერეთის სამეფოში სამეგრელოსა და გურიის მთავრებს დამოუკიდებლად ეკირათ თავი¹. „სრული ხელმწიფების მოტრფიალე“ სამცხის ათაბაგთა ბრძოლაც საქართველოს პოლიტიკური ორგანიზმიდან გამოყოფისათვის კარგა ხნის დასრულებული იყო. ჯაყელების სამთავროში 25 მსხვილი ფეოდალური სახლი არსებობდა, მათგან XVI ს-ში ისტორიულ სარბიელზე განსაკუთრებით შალიკაშვილები აქტიურობდნენ. ხოლო ათაბაგები, თავიანთი სამფლობელოს შენარჩუნების ეწეოდნენ ინტერესებით შემოფარგლულნი, გამეზობლებულ მტერს ზავს სთავაზობდნენ და მდიდარ ძღვენს უგზავნიდნენ. მეორე მხრივ, იმავე მტერს იწვევდნენ დინასტიური ბრძოლისა და შიდა ფეოდალური შუღლის აღმოსაფხვრელად.

საქართველოს პოლიტიკურ დაშლილობას დაემთხვა ოსმალეთის სამხედრო ფეოდალური სახელმწიფოს გაძლიერება და სეფიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნა². ჩვენს ისტორიოგრაფიაში არა ერთხელ აღ-

¹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973. ტ. IV, გვ. 86.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII სს. თბ., 1958. გვ. 61—62.

ნიშნულა ის ავი შედეგი, რაც ბიზანტიის აღგილზე ოსმალეთის გამე-
ზობლებამ მოუტანა ლეთისმშობლის წილხვდომილ საქართველოს
მთლიანად და რა საბედისწერო აღმოჩნდა იგი კერძოდ მესხეთისათვის.

ოსმალეთის სამხედრო ლენური სახელმწიფოსა და ყიზილბაშური
ირანის საგარეო პოლიტიკის განმსაზღვრელი კურსი ერთნაირი იყო —
შეზობელი ქვეყნების დაპყრობა და იქ თავიანთი სოციალური და ეკო-
ნომიკური ინსტიტუტების დამკვიდრება; ევროპისა და აზიის დამაკავ-
შირებელი სავაჭრო სატრანზიტო გზების ხელში ჩაგდება.

შავი ზღვის „თურქეთის ტბად“ გადაქცევამ გამოიწვია სავაჭრო
გზების გადანაცვლება, ძირითადი სავაჭრო არტერია, რითაც ევროპა
სპარსეთის ყურესა და ინდოეთს უკავშირდებოდა, ახლა სირია-ეგვიპ-
ტეზე გადიოდა: ოსმალეთი დაჟინებით ცდილობდა სავაჭრო სატრან-
ზიტო გზის (თავრიზი-ალეპო და ირანის ყურე-ალეპო) თავისი კონტ-
როლისათვის დაქვემდებარებას. ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეო-
ბისა და ბრძოლისუნარიანობის განმტკიცების მიზნით ირანიც ყველა
ლონეს მიმართავდა, რომ ევროპის ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობა
შეენარჩუნებინა (როგორც ცნობილია ირანიდან გადიოდა ნედლეული
და სანაცვლოდ ევროპული იარაღი შემოდის). ამიტომ ირან-ოსმა-
ლეთის დაუსრულებელი ომების ასპარეზი სამხრეთში ერაყ-ლურისტა-
ნი იყო, ხოლო ჩრდილოეთში — ამიერკავკასიის ქვეყნები³. ამასთანა-
ვე, ოსმალეთი დაინტერესებული იყო აზრეშუმით მდიდარი შირვანის
დაპყრობით. რისთვისაც ამიერკავკასიაში განუყოფელ ბატონობას ეს-
წრაფოდა. ამგვარად ირან-ოსმალეთის ბრძოლის ერთ-ერთ ძირითად
გზასა და არენას ამიერკავკასიის ქვეყნები წარმოადგენდნენ. სტრატე-
გიული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, განსაკუთრებული მნიშვ-
ნელობა სომხეთთან ერთად სამცხე-საათაბაგოს ენიჭებოდა. იგი იყო
ხელსაყრელი პლაცდარმი როგორც ოსმალეთისათვის, ისე ირანისა-
თვის. მასზე გადიოდა უმოკლესი გზა ოსმალეთიდან კავკასიასა და
ჩრდილოეთით ირანისაკენ და პირუკუ, იგი იყო მოხერხებული გასაღე-
ბი ირანის ხელში ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში შესასვლელად.

ოსმალეთი სამხრეთ საქართველოს დალაშქრებას XV ს-ის II ნახევ-
რიდან შეუდგა, ქვეყანას ხარკი დაადო და ათაბაგი თავის ვასალად
აქცია: — „იწყეს კირთება არზრუმ-ტრაპიზონის ფაშათა საათაბაგო-
სი და ჭანეთისა და ამშუდებდა ქაიხოსრო ათაბაგი მორჩილებისა პირ-
სა ზედა და სძღვნობდა მარადის“⁴.

ოსმალეებისა და ქართველების პირველი სერიოზული შეჯახება

³ ნაკრევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 264.

⁴ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედ-
ვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 710.

1510 წელს მოხდა. უფლისწულმა სელიმმა, ჯერ კიდევ ტრაპიზონის ვალი იყო, რომ ერზინჯანი და ბაიბურდი გამოსტაცა ყიზილბაშებს ხელიდან. ტრაპიზონიდან დასძრა ლაშქარი და „სამართლიანი საღვთო ომის“ დროშით დასავლეთ საქართველოს შეესია. ამ ბრძოლის შესახებ XVII ს-ის ოსმალთა ისტორიკოსი კოჯა ჰუსეინი წერს: „ეს თვალწარმტაცი ქვეყანა მთლიანად ააოხრეს და სიგრძე-სიგანით გაავერანეს; ცხენის ფლოქეებით გათელეს, ტყვედ წამოიყვანეს უამრავი ძე და ასული. ქონების მოხვეჭითა და მიტაცებით საღვთო ომი ალაფის მოპოვებისა და გამდიდრების წყაროდ გადაქცეის. ძველი ოსმალური წესების თანახმად ნადავლის მეხუთედი ლაზიებს (სარწმუნოებისათვის თავდადებულ გმირებს — ც. ა.) უბოძეს და გაუნაწილეს“⁵.

1515 წლის აგვისტოს ბოლოს დივანის გადაწყვეტილებით დიდ გეზირს სინან ფაშას ზემო ქვეყნებში⁶ წასვლა და საქართველოს დაპყრობა ებრძანა⁷. ამასთან დაკავშირებით ალი ბეგის სახელზე სულთან სელიმის ჰუკუმიც გამოვიდა, მაგრამ ეს ლაშქრობა არ შემდგარა. ვარაუდობენ, რომ საქართველოს დალაშქვრაზე ბრძანების გაცემა მხოლოდ დიპლომატიური ნაბიჯი იყო სულთნისა. სელიმ იავეუს იმხანად ანატოლიაში ზუღყადარის საბეგლარბეგო აინტერესებდა და ბრძანებით ძირითადი მიზანი დამალა, თორემ საქართველოს დალაშქვრის არც მიზეზი ჰქონდა და არც საბაბი, პირიქით, ჩილდირის ბრძოლაში გაწეული სამსახურის გამო ქართველების მადლიერი იყო⁸.

იტალიელი მოგზაურების ცნობებით 13000—14000 ქართველი მხედარი იბრძოდა სელიმის მხარეზე, გარდა იმისა, რომ მზეჭაბუკმა ოსმალთა ჯარისკაცებს პროვინციალ გაუგზავნა 800 ხარი და 4000 ცხვა-

سلطان سليم شاه شوكت و اجلال ايله سوار اولوب عسكر ظفر نوال
ايله جهاد في سبيل الله نيته ولايت و مملكت كورجستانك بر طرفته ايقين
ايدوب ارباب كفر وكين اوزرينه هجوم ايلمشلر بو مملكت وسعته طولاً
و عرضاً بايعال خيول بادبای و كلدكوب سمند سرعت فزای قیلوب معموره سن
خراب و ویران و صیان و نسوانتی اسیر و اموانتی یغما و تالان ايله غزاتی
مفتنم و سیر ايلمشلر و عادت قديمه عثمانیان اولان خمس غنائمی غاذیلره
بایلوب
იხ. Хюсейн, Бедаи ул-Векаи', издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитиновой, аннотированное оглавление и указатели Ю. А. Петросяна, М., 1961, т. II, с. 375в.

⁵ ოსმალურ წყაროებში „ზემო ქვეყნებად“ იწოდება მტკვრისა და არაქსის, ტიგრისისა და ეფერატის სათავეები. აქ შემოდის აღმ. ანატოლიისა და აზერბაიჯანის ოლქები. იხ. М. F. Kirzioğlu, დასახ. წიგნი, გვ. 114.

⁷ Feridun Bey, Münşeat-l's-Salâtin, c. I, Istanbul, 1858.

⁸ Selahattin Tansel, Yavuz sultan Selim, Ankara, 1969, p. 122.

რი⁹. თურქულ წყაროებში არაფერია ნათქვამი ქართველთა იმ რაზმების შესახებ, (ქართლიდან და კახეთიდან), რომლებიც თავრიზიდან ანატოლიისაკენ მოძრუნებულ ოსმალებს მოსვენებას არ აძლევდნენ¹⁰.

სელიმის აღნიშნული ბრძანება დაცულია 8277 ნომრით თოფქაფის სასახლის არქივში. მე ვისარგებლე ფაქსიმილეთი, რომელიც დაბეჭდილია S. Tansel-ის სელიმ იაფუზის ისტორიაში. ქვემოთ მოყვანილია თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, ოღონდ inscriptio-ს გარეშე: „დიდ ეფიზის სინან ფაშას, მაღალმა ალაჰმა ხანგრძლივკჳს ზეობა მისი, გურჯისტანის ქვეყნის დალაშქვრა დაევალა. ვბრძანე, რომ შენი ხელისუფლების ტახტს დაქვემდებარებული ხალხი საერთო მოწოდებით გააფრთხილო — ყველა, ვისაც ცხენის ტარება შეუძლია და თავს ფლობს, ომისა და ბრძოლისათვის ძალა და ღონე შესწევს, ღირსიქისა და წყალობის მოსურნე ვაჟ-

⁹ N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches, II b., Gotha, 1909, p. 167.

¹⁰ ელ. მაშისტალიშვილი, იტალიელ მოგზაურთა ცნობები XVI საუკუნის დასაწყისის ირან-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ: ევროპის ქვეყნების ისტორიის პრობლემები, თბ., 1975, გვ. 155—157.

(5) وزیر اعظم سنان پاشا ادام الله تعالى معاليه بی کرjestan خانينه آقينه وارمق امر ايليوب (6) بيوردم كه تحت حكومتكه متعلق اولان خلقه ندای عامله تنبيه اتدوره سز كه آتی يرار و كندو يرار (7) ضربه و حربه قادر و توانا قليجيه و يولداشقليه درلك و حمت رجا ايليان يكتلردن مرتب و مكمل دشمن (8) يراغيه حاضر و مخيا اولوب دخي مشار اليه وزيرم مكتوبنده نه محله كلوب اولاشمق تعيين ايدرسه اول (9) محله ايرشوب ملاقي اولوب آنوك يانجه كر كي كبي يولداشقلرده بولنالر انشا الله الاعز ايدكلري (10) يولداشقلري مقابله سنده اصناف رعايات وعنايات پادشاهانه مله محظوظ و بهروز اولالر و اجذ (11) هر كيم علوفه طلب ايدرسه اعلاسى اون بشه دكين ادناسى اون اقچه مراد ايدندكلري بلو كه (12) كلوب ملاقي اولدقلري كوندن علوفه سى تعيين اولنوب و تيمار مراد ايدنانلرك حاللو حالنه كوره انواعى (13) رعاياتر قلندر انشا الكريم مشار اليه وزيرم دام اقباله اشبو ماه شعبانك غره سنده ايسكله (14) اؤرب اناطولى يقاسته كچوب بوقد اتسه كر كدر اكا كوره مقيد اولوب هر كيمك درلكدن و رعايتدن (15) صفاسى اولرايه بروجه تعجيل مشار اليه تعيين ايايديكى محله ايرشوب اولاشمق اردنجه اولالر (16) شويه بلاسر علامت شريفه كشور كشايه اعتماد و اعتقاد قلاسر تحريرا (17) فى اواسط شهر رجب المرجب سنه احدى و عشرين و تسعمائه (18) بمقام قسطنطينيه

კაცებისაგან შემდგარი სრულყოფილი ლაშქარი ხმლითა და თანამებრძოლით მტრის წინააღმდეგ იარაღით მზად იყოს. ზემოხსენებული ჩემი ვეზირის წერილში, რომელი ადგილიც იქნება დასახელებული და შერჩეული მისასვლელად და თავშესაყრელად, იქ უნდა მოვიდნენ და შეხვდნენ ერთურთს. ამასთანავე უნდა იყვნენ, როგორც წესი და რიგია, ლაშქრობაში თანაზიარნი. ალაჰის განგებით სახელოვანი თანამებრძოლნი ჩემი მეფური საბოძვართა და წყალობით კმაყოფილი და დღებდნიერი იქნებიან. ყველა, ვინც მოითხოვს ულუფას (ხელფასი მეომართათვის — ც. ა) მიიღებს 10-დან 15 ასხამდე. მსურველი რაზმში მივა და შეხვედრის დღიდან დაენიშნება ულუფა. თიმარზე მეოცნებენი თავიანთი მდგომარეობის შესაბამისად გახდებიან სხედასხვა სახის რეჟაფეთები. მოწყალე ალაჰის განგებით, სხენებული ჩემი ვეზირი, ხანგრძლივი იყოს მისი ბედნიერება, შა'ბანის თვის დასაწყისში მივიდეს ნავსადგურში, გადავიდეს ანატოლიის ნაპირზე, თუ საომრად აღიგზნებიან (?), საჭირო არის. ასე ეცადეთ! ყველა, ვისი ღირლიქიდან და რეჟაფათიდან იქნება შერჩეული, საჩქაროდ მივიდეს ზემოხსენებულის მიერ მითითებულ ადგილზე, შეუერთდნენ და მათ რიგებში ჩადგნენ. ასე იცოდეთ დაპყრობის წმინდა ნიშანს მიენდეთ, მას ერწმუნეთ.

დაიწერა 921 წლის პატივმოსილი რეჯების თვის შუა რიცხვებში (1515 წ. VIII). ადგილსა მას კონსტანტინეპოლს“.

1516—1517 წლებში სელიმმა გაანადგურა მამლუქების სუნიტური სახელმწიფო; 1516 წელს დაიპყრო სირია და 1517 წელს ეგვიპტე. სეფევიდებმა სიფრთხილე გამოიჩინეს და ოსმალეთ-მამლუქთა ომის დროს ნეიტრალიტეტი დაიცვეს. შაჰმა არ მიიღო მამლუქთა სულთნის ღუმან-ბეის წინადადება. მაგრამ ცდუნებას მაინც ვერ გაუძლო. უჯანში მყოფ ჯაიანს კარავი ააშლევინა და ლაშქრით ალადალს მისვლა უბრძანა, სადაც მას დიე ალი უნდა შეერთებოდა ასქერებით, მერე კი საერთო ძალებით ოსმალეთის საზღვრებისათვის უნდა შეეციათ, მაგრამ შაჰ ისმაილმა (1502—1524) საერთო ვითარება და საკუთარი ძალები დროზე შეაფასა, განზრახვაზე ხელი აიღო და სალაშქროდ შემართული ყიზილბაშები ადგილზე გააჩერა (იხ. აქვე, E 6478/1).

იმ ხანად არც ირანსა და არც ოსმალეთს მიზნად არ ჰქონია სამცხის ანექსია, ერთიკა და მეორეც საურისა და ხარაჯის მიღებით კმაყოფილდებოდა. ძირითადად ათაბაგის ტახტისათვის ჯაყელების

ოჯახის წევრთა შორის წარმოებულმა დინასტიურმა ბრძოლამ დააჩქარა ირან-ოსმალეთის შეხვედრა სამცხეში. მაგრამ, როგორც ქვემოთ დაინახავთ, ეს ჯერ კიდევ არ იყო ირანისა და ოსმალეთის აქტიური ბრძოლის ხანა ამიერკავკასიაში.

მზექაბუჯის გარდაცვალების (1515 წ.) შემდეგ სამცხის ათაბაგი გახდა მზექაბუჯის ძმისწული ყვარყვარე III (1516—1535 წწ.), ზოგიერთ ქართულ დოკუმენტში ნავ-ყვარყვარედ წოდებული. 1515 წლის ბოლოსვე აუჯანყდა მას ბიძამისი მანუჩარი და დაამარცხა კიდეც. 1515 წლის 18 დეკემბერს (პიჯრით 921 წლის 12 ზილ-კაციდას) სტამბოლს აცნობეს, რომ „სერასქერი მანუჩარი გახდა საქართველოს დამოუკიდებელი ფაღიშაჰი“¹¹.

მანუჩარის ათაბაგობას ადასტურებს რამდენიმე ქართული დოკუმენტიც სამცხის რეგიონიდან, კერძოდ, მანუჩარისა და უცნობი ათაბაგის პირობის წიგნი, 1515 წლისა, ქართლის კათალიკოსის ბასილისადმი (Sd 549); მცხეთის სამწყსოში შემავალი სამცხის თავადებისა და მამულების სია, შედგენილი 1516 წელს (Ad 91), რომელსაც სიმტიცის ნიშნად ხელს აწერს მანუჩარი¹².

1516 წლის დასაწყისში ათაბაგობის კანონიერი პრეტენდენტი ყვარყვარე თავრიზში გაიქცა და შაჰს დახმარება სთხოვა. შაჰ ისმაილმა დიე სულთნის სარდლობით ლაშქარი გაგზავნა სამცხეში. ყიზილბაშები არფაჩაის გავლით ახალქალაქში მოვიდნენ. მტრის ლაშქრისაგან თავზარდაცემული მანუჩარი სოფელ ველში გაიქცა¹³. ველიდან მოციქულები გაუგზავნა დიე-სულთანს და ზავი შესთავაზა, მაგრამ დიე-სულთანმა არ მიიღო მანუჩარის წინადადება, მოციქულები დაუბოცა და თმოგვის ციხე აიღო. სამცხის გამგებლობა ყვარყვარეს დაუბრუნა, თვითონ კი ირანში, უკეთ ერევანში, გაბრუნდა. 1516 წლის 15 მარტს (922 წლის 5 მუჰარემი) ბაიბურდის ბეგის შიკრიყმა სტამ-

¹¹ Feridun Bey, p. 473. **منوچهر سرعسكر كورجستانه مستقل پادشاه اولدى**.

¹² ქ. რ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVI სს.), თბ., 1961, გვ. 30—36.

¹³ ქასან რუმელს „ქასან-ათ-თავარიხი“-ს ლენინგრადულ ნუსხაში „ყარასული“

წერია, სეღონის გამოცემაში **قريه** 'სოფელი დელი', იხ. ქასან რუმელს ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვ ლ ა დ ი მ ე რ ფ ე ლ თ უ რ ი ძ ე მ, შენიშვნები და: **როდო რევაზ კ ი ე ნ ა ძ ე მ**, თბ., 1966.

გვ. 20, 53. ქირიზიოლუმ, ეფიქრობ, მართებულად **قريه** გაასწორა **ول قريه**-ად. ველი-ინდენტოფიკაციისათვის, იხ. ს. ჯ ი ჯ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, თბ., 1958, გვ. 531—32; იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ს ე რ გ ი ჯ ი ჯ ი ა მ, თბ., 1964, გვ. 112.

ბოლში ამბავი ჩაიტანა თმოგეთან ბრძოლის შემდეგ დიე-სულთანსა და ყვარყვარეს ვილაიეთის ერთი ნაწილი (მტკვრის ზემო წელი) ერგო, მანუჩარსა და ყიზილ აჰმედ მირზა ბეგს კი მეორეო (ქორონის აუზი)¹⁴.

დამარცხებული მანუჩარი ოსმალეთში გაიქცა და ბაიბურდის ბეგის ყიზილ აჰმედ ოღლი მირზას მეშვეობით სულთანს დახმარება სთხოვა. ეს თხოვნაც ბაიბურდიდან გაგზავნილმა შეიკრიკმა მოახსენა სამეფო კარს. თვითონ მანუჩარი სამხრეთისაკენ გაემართა 1516 წლის ნოემბერში მამლუქებთან საბრძოლველად წასულ სულთან სელიმთან. სელიმმა დამასკოში მიიღო მანუჩარი საქართველოს სხვა წარჩინებულებთან ერთად. 1516 წლის 10 დეკემბერს (922 წლის ზილ-კაციდას) დივანი შეიკრიბა და მანუჩარი საქართველოს ბეგად იქნა აღიარებული¹⁵. ამავე დივანზე საქართველოს მოსაზღვრედ ძლიერი საბეგლარბეგოს შექმნის მიზნით მირზა ბეგს ბაიბურდის, თერჯანისა და ერზინჯანის ბეგლარბეგობა ებოძა¹⁶. დეკემბრის 15-ს სულთან სელიმი დამასკოდან გამოვიდა და ეგვიპტისაკენ გაემართა. 22 დეკემბერს მანუჩარის სახელზე ბარათი გასცა, ყიზილ აჰმედ მირზა ბეგსაც შესვლა და აღგილზე დაბრუნება უბრძანა, მაგრამ, როგორც შადი ფაშას მიერ სულთნის კარზე გაგზავნილი არხები (იხ. აქვე. თოფქათის სასახლის არქივში დაცული დოკუმენტები E 6378, E 7296) მოწმობენ, მირზა ბეგი მაშინვე არ წამოსულა სამცხეში, მანუჩარისათვის აღთქმული დახმარების გასაწევად. 1516—17 წლების ზამთარში რაყიფები — მანუჩარი და ყვარყვარე — სამცხეში არიან და „თადარიგს იწერენ უახლოესი ბრძოლისათვის“. ერთი ოსმალეთიდან მოელის ქირზი მეჰმედ ოღლუს დახმარებას, მეორე კი ირანიდან დიე-სულთან რუმლუს შემოსვლას. საქართველოშიც თავთავიანთი მომხრე ჰყოლია თითოეულს: „მეფე დავითი მანუჩარის მხარეზეა, ნაწილი კი იმერეთის მეფითურთ ყვარყვარეს მხარეზე“ (აქვე, E 6378/1).

بايرد بکندن اولاق کلوب کورجستان بکی اولان منوچهر اوزرينه
يورو مش نصف ولايت ديوعلي نام ملعونه اقتدا ايدوب و نصف آخری
طريق سلامت اختيار ايدوب قزل احمد ميرزا بك ياننه کلوب اتباع ايلمشلر
Feridun Bey, გვ. 474—475.

کورجستان بکلرندن منوچهر بکه کورجی بکلکی مقرر قلوب
یوسفی اولاشدیرلدی 482

¹⁶ ამავე მიზანს ემსახურებოდა 30-იან წლებში არზრუმის ძლიერი საბეგლარბეგოს შექმნაც, რომლის ეპითეტად იქცა النصر و الفتخ და დაპყრობათა და გამარჯვებათა კარი, რასაც ირანმა შირვანის სახანოს შექმნით უპასუხა. საქართველოს საზღვართან, როგორც აღმოსავლეთით ისე სამხრეთით, ძლიერი სახანო და საბეგლარბეგო შეიქმნა.

იმ ხანად ჯაყელ-ციხისჯვარელთა სახლის ქვეშევრდომ მედროვე აზნაურებს ყვარყვარესა და მანუჩარის ქიშპობაში (დოკუმენტში სიტყვა „რაყიფია“ ნახმარი) მანუჩარის გამარჯვების შესაძლებლობა დაუნახავთ. ამიტომ ყვარყვარეს აზნაურთაგან რამდენიმე მანუჩარის მხარეზე გადასულა და ყვარყვარესათვის უღალატნია, მაგრამ ყვარყვარეს ხმა გაუვრცელებია დიე ალი 3000 ყიზილბაშით დღეს თუ არა ხვალ, საქართველოში შემოიჭრებო და შეშინებული აზნაურები კვლავ ყვარყვარეს დაბრუნებიან. ყვარყვარეს მანუჩარისათვის ოლთისის ციხე წაურთმევია და შიგ თავისი აზნაურები ჩაუყენებია. მანუჩარი კი თავის შვილთან, ივანესთან გაქცეულა (იხ. აქვე, E 7296). ამის შემდეგ „ალექსანდრეს სადარმა ხაყანმა“ (შაჰ ისმაილ I-მა) „საქართველოს პაქიმის“, „მეფე“ ყვარყვარეს დასახმარებლად სარდალი დიესულთან გამოგზავნა: ბრძოლა მანუჩარ-ყიზილ აჰმედ მირზა მეჰმედ ბეგსა და ყვარყვარე-დიე სულთან რუმლუს შორის მოხდა 1517 წელს (ფერიდუნ ბეგისა და პასან რუმლუს „პასან ათ-თავარიხის“ სეღონისეული გამოცემის მიხედვით, მაგრამ ლენინგრადული ნუსხის მიხედვით კი 1518 წელს) კარა არტანში ანუ დიდ არტანში¹⁷. ამ ბრძოლაში მოკლეს ყიზილ აჰმედ ოღლუ. 1517 წლის 29 აგვისტოს კაიროში შეკრებილ დივანს ალუპოდან მოსულმა შიკრიკმა ყვარყვარესთან ბრძოლაში მირზა ბეგის სიკვდილის ამბავი აცნობა¹⁸. დიე სულთან რუმლუს დახმარებით გაიმარჯვა ყვარყვარემ. მანუჩარი კი არც ახლა ჩამოსცილებია პოლიტიკურ სარბიელს, სხვაგვარი ახსნა არ ეძებნება 1518 წელს ყვარყვარეს გამგზავრებას შაჰ ისმაილის კარზე: „ამ წელს საქართველოს პაქიმი, მეფე ყვარყვარე, ქვეყნის საფარველ კარზე მოვიდა და ალექსანდრეს სადარმა ხაყანმა მასთან ერთად დიე-სულთანი საქართველოზე გაგზავნა. დიე სულთანმა ციხე გორი და სურამი დაიპყრო“¹⁹. ქართული დოკუმენტებიდანაც აშკარაა, რომ მამულისა და უფლების დაბრუნებაზე ფიქრი და ოცნება დიდხანს გაჰყოლია მანუჩარს²⁰: — „იბრიანოს ღმერთმან და ჩუენი საბატონო მამული ჩუენვე დავიჭიროთ და ჩუენვე დაგურჩისო“ წერს Sd 549 დოკუმენტით მამა-

¹⁷ კარა არტანის დიდ არტანთან იდენტიფიკაციისათვის იხ. ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. III, გვ. 504.

¹⁸ حلبدن! اولاق كلدی میرزا بك غورغوره ايله جنك ايدوب شهيد اولدوغی و اسیر بکنك یيله دوشدو کی خبری کتورلدی Feridun Bey, p. 491—92.

¹⁹ პასან რუმლუ, გვ. 21.

²⁰ შტრ. ს. კაკაბაძე, აფხაზ-იმერეთის სამეფოს წესწყობილებისათვის XV—XVI საუკუნეში: ძველვა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, თბ., 1920 გვ. 75.

შვილი, მანუჩარი და ივანე ქართლის კათალიკოს ბასილის (1511—1528 წ., თ. ჟორდანიას მიხედვით 1519—1529 წ.წ.)²¹ 1516—20 წლებში ორხელისუფლებიანობის ნიშნებიც შეიმჩნევა. სპარსული წყაროების მიხედვით მანუჩარი შემდეგ წლებშიც პოლიტიკურ არენაზე ჩანს. შაჰ-ისმაილის ისტორიკოსის ხონდემირის ცნობით მანუჩარი ქართლის მეფე დავითთან, ლევან კახთა მეფესა და ყვარყვარე ათაბაგთან ერთად 1521 წელს ეახლა დივ სულთან რუმელს და მორჩილება გამოუცხადა; „როგორც ჩანს, ყვარყვარესა და მანუჩარს შორის ჯერ კიდევ გრძელდებოდა ბრძოლა ათაბაგის ტახტისათვის და ორივე ცდილობდა სეფიანი მბრძანებლის გულის მოგებას“ — შენიშნავს რ. კიკნაძე ჰასან რუმელს ქართული თარგმანის კომენტარებში²². ერთი კია, სხვა სპარსი ისტორიკოსები — შერაფ ხან ბითლისი, ბუდაყ ყაზვინი და ზეინალ აბდინ ალი ამ ფაქტის აღნიშვნის დროს მანუჩარს არ ასახელებენ²³, რაც სეფევიდების კარზე მანუჩარისა და ყვარყვარეს ერთად წასვლის რეალობაზე ექვეს აძლიერებს. მოგვიანებით ათაბაგის ტახტის ძიებაში ხელმოცარული მანუჩარი ბერად შემდგარა ეკლესიაში (იხ. აქვე, პრემიერ მინისტრის არქივის F 134 საბუთი).

ოსმალეთი ჩაება საათაბაგოს შინაურ საქმეებში, მაგრამ სელიმ პირველი, რომელიც ევროპის ქვეყნების წინააღმდეგ საბრძოლველად ემზადებოდა, მთელი დატვირთვით ვერ იცლიდა ირანისა და ამიერკავკასიის ქვეყნებისათვის და თავს არიდებდა მათთან ურთიერთობის გამწვავებას, „ამიტომ ოსმალეთის მიერ მანუჩარისათვის გაწეული დაზმარება არა არსებითი იყო, იგი ლოკალურ ხასიათს ატარებდა და ცხადია, არც აღმოჩნდა საკმარისი ყვარყვარეს დასამარცხებლად²⁴. კიდევ უფრო დაკავებული იყო ევროპითა და მამლუქებით სულეიმან კანუნი. თავის მხრივ ირანიც დიდად იყო დაინტერესებული ოსმალეთის ომით ევროპაში და თავს იკავებდა დასავლეთში მძლავრი სამხედრო ოპერაციების წარმოებისაგან. ამ განწყობითაა ნაკარნახევი ქვემოთ გამოქვეყნებული თურქული დოკუმენტების ტონი და კილო.

²¹ შეიძლება S 549 შედგენილი იყოს 1517 წლის დასაწყისში, როცა ყვარყვარემ ოლთისის ციხე წაართვა მანუჩარს და იგი თავის შვილთან ივანესთან გაიქცა.

²² ჰასან რუმელ, გვ. 55.

²³ დ. კ ა ც ი ტ ა ძ ე, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 108, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია V, თბ., 1964, გვ. 385—394, კ. ბ ბ ა ტ ა ძ ე, შერაფ-ხან ბითლისის ცნობები საქართველოს შესახებ: კავკასიურ-აზიოლოგიალური კრებული, ტ. II, თბ., 1962, გვ. 163—165; Ш а р а ф - х а н и б н Ш а м с а д д и н Б и д л и с и, Шараф-наме, т. II, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. В а с и л ь е в о й, М., 1976, с. 168.

²⁴ ბ. ს ვ ა ნ ი ძ ე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს. თბ., 1971, გვ. 53.

ოსმალეთი ტაქტიკურ ნეიტრალიტეტს იცავს საათაბაგოს მიმართ და ერთნაირი „სიმპატიით“ ეკიდება სამცხის მოქიშპე აზნაურებს. ცდილობს ისე მოაგვაროს მათი ურთიერთობა, რომ საკუთარი პოზიცია არ გამოამჟღავნოს. სულთანი მხარს უჭერს იბაშერისაგან შევიწროვებულ ხახულარს, ბრძანებას უგზავნის ანატოლიის ბეგლარბეგს აიძულოს იბაშერი, რომ გაანთავისუფლოს დატყვევებული ხახულარი თავისი აზნაურებით. ბრძანებასთან ერთად იბაშერი იღებს წყალობის სიგელს (مسماة). არაზების აღრესანტებიც უჩვეულო თავშეკავებას იჩენენ სპარსული ორიენტაციის მომხრე ყვარყვარე III-ის მიმართ. არც ოსმალეთისაგან ზურგშემავრებულ, მანუჩარს ახსენებენ ლოცვა-კურთხევით და არც შიიტი ყიზილბაშების მიერ ხელდასხმულ ყვარყვარეს წყევლა-კრულვით. ჩვეულებრივ შიიტი ყიზილბაში და მისი მომხრე „ავადსახსენებელი“, „მწვალებელი“, „წყეული“, „ერეტიკოსი“ და „ბედშაეი“ „ურწმუნოა“. აქ კი რუმის ბეგლარბეგი გულგრილი ობიექტურობით მოახსენებს სულთანს მანუჩარ-ყვარყვარეს ქიშპობის ამბავს — „ყვარყვარე მანუჩართან ბრძოლაშია, საქართველოს ზოგიერთი ქვეყანა, მაგალითად მეფე დავითი მანუჩარის მხარეზეა. ნაწილი კი იმერეთის მეფითურთ ყვარყვარეს მხარეზეა. ერთმანეთთან ბრძოლასა და ურთიერთის ზოცვა-კლეტაში არიან გამუდმებით. ახლა თითოეული მტკიცედ შეკავშირებული ჯამაათია. ერთი და მეორეც თადარიგს იჭერს უახლესი ბრძოლისათვის“ (აქვე, E 6478/1).

ამგვარად, XVI ს-ის 20-იან წლებში სამცხის მიმართ აქტიური საბრძოლო პოზიცია არც ოსმალეთს ეჭირა და არც ირანს. ორივე მის შინაურ საქმეებში ჩარევითა და საური-ხარაჯის მიღებით კმაყოფილდებოდა. ყვარყვარე საურს ითხოვს სეფიანთა საძღვროდ და ბრძანებს, რომ ირანის ლაშქრისათვის შეაგროვონ ცხვარი და საქონელი, ერბო და თაფლი, (E 7296); გურია და სამეგრელო კი ხარაჯას უხდის სასულთნოს: „გასულ წელს ქვეყნის საფარველის, ღვთის ჩრდილის ფაღიშაპის მიერ ტრაპიზონიდან გაიგზავნა ზიმი ალაჯუკის ძე იაკუბ შაჰი დადიანთან და გურიელის შვილთან ხარაჯის მოსათხოვნად. ახლა დაბრუნდა უკან და მისი ელჩი დადიანისაგან გაგზავნილი ხარაჯით მიდის მაღალ სამეფო კარზე“ (E 6668/1). ეს ცნობა ორ მხრივია საინტერესო: 1. თურქული წყაროების (იბრაჰიმ ფეჩევი, ევლია ჩელები) მიხედვით სელიმ-ხანმა 1510 წლის თავდასხმის შემდეგ იმერეთი „ოჯაქლიქი ჰუქუმეთად“ ცნო, ე. ი. ისეთ პოლიტიკურ ერთეულად, რომელსაც ადგილობრივი ხელისუფალნი — იმერეთის მეფეები მართავდნენ. „სელიმ ბატონიშვილმა ხარაჯები აპატია. ახლაც (1578 წელს — ც. ა.) მათ ხარაჯა არ მოეთხოვებათ“, სელიმ-ხანის (ტრაპიზონში) მოადგილეობის დროს აქაურობა ოჯაქლიქის წესით სამფლობელოდ იქ-

ცა²⁵. სულთანი ხარაჯას ცალკე ითხოვს დადიანისა და გურიელისაგან, რაც იმის მაუწყებელია, რომ 1516—17 წწ. ისინი დამოუკიდებელ საგარეო პოლიტიკას ეწევიან და აღარ ითვლებიან იმერეთის მეფის ვასალებად. ამასთანავე ვახუშტი წერს, რომ „დადიან-გურიელს ეპყრათ საზღვარნი თავსნი და იყვნენ მორჩილებასა ბაგრატ მეფისასა“²⁶. მაგრამ თურქული დოკუმენტის ჩვენებას მხარს უჭერს ის ფაქტი, რომ გურიელმა XVI ს-ის დასაწყისიდან უკუავდო იმერეთის სამეფო კარის მსახურთუხუცესის ტიტული და აღარ იხსენიებოდა იმერეთის დარბაზის ერთა შორის²⁷. 2. ხარაჯას გურიელიცა და დადიანიც იხდის არა ყოველწლიურად, არამედ ორ წელიწადში ერთხელ. არქანჯელო ლამბერტი ამ ცნობას ადასტურებს და ავრცობს საინტერესო ფაქტით — „დადიანი (იგულისხმება ლევან დადიანი — ც. ა.) საკვირველ პოლიტიკას ადგას თურქეთის მიმართ... ცდილობს მეგობრობა დაიმსახუროს თურქეთისა, მაგრამ ისე კი, რომ ამით მთავრის ღირსებას არა მოაკლდეს რა. ასეთი მეგობრობის დასაცველად დადიანი ყოველ წელიწადს სულთნის ვეზირებს ფეშქაშებს უგზავნის და ყოველ ორ წელიწადში ერთხელ სულთანს ხარკს აძლევს.

სულთან მურადმა, აწინდელმა ხელმწიფემ თურქეთისამ, როცა იგი ომობდა ირანის შაჰ-სეფის წინააღმდეგ და ერევანის ქალაქს მიადგა ასაღებად, შემოუთვალა დადიანს, შენ ჩემი მოხარკე ხარ და რადგანაც ერევანი შენი სამეფოს მახლობლად არის, რიგია მოხვიდე და დამეხმარო. ამაზე დადიანმა უპასუხა, არასოდეს არც მე და არც ჩემს წინაპრებს ვალად არ გვედო თქვენი და თქვენის წინაპრების ომში სამსახური და ამიტომაც არც ახლა გიახლებითო. ამასთანავე გაიხსენეთ, რომ ხარკს იმიტომ კი არ გაძლევთ, რომ ჰპირდაპირ თქვენი ბატონობა მეცნოსო, არამედ იმიტომ, რომ თქვენ ჩემს საზღვარში ჯარით არ შემოხვიდეთო. და თუ ამას იზამთ, მე მყისვე მოგისპობთ ხარკსა და ადვილად შევიძლებ ჩემის ჯარით დავიცვა სამთავროო“²⁸.

„საქართველოების“, კერძოდ სამცხის, პოლიტიკური მდგომარეობა დიდად იყო დამოკიდებული ირან-ოსმალეთის ომის მიმდინარეობაზე; მიუხედავად იმისა, რომ ქართველ მეფე-მთავართა პოლიტიკა,

²⁵ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 44; ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურჩიძემ, ნაკ. I, თბ., 1971, გვ. 301.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 810.

²⁷ ქ. ჩხატარაიშვილი, გურიის სამთავრო, პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის ნარკვევები, საღისერტაციო ნაშრომი, 1963, გვ. 73—74.

²⁸ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი იტალიურიდან ალექსანდრე ჭყონიასი, ლევან ასათიანის წინასიტყვაობით, რედაქციით და შენიშვნებით, თბ., 1938, გვ. 24.

ირან-ოსმალეთის რიცხოვრები უპირატესობის გამო, მხოლოდ თავდა-
ცვითი იყო, იძულებული იყვნენ ხშირად შეეცვალათ ორიენტაცია.
რადგან „არავის მონასა ხელეწიფების ორთა უფალთა მონებად“, ქარ-
თველი მეფე-მთავრები ხან ოსმალეთის მოკავშირეობას ეძებდნენ ირა-
ნისაგან თავდასაცავად და ხან ირანს ეფიცებოდნენ სიყვარულსა და
ერთგულებას ოსმალეთისაგან თავდასაღწევად. ლევან კახთა მეფის
წინააღმდეგ 1521 წელს ყიზილბაშთა ლაშქრობამ, ჩანს, შიში მოკვავ-
რა ყვარყვარე ათაბაგს. იგი, რომელიც ყიზილბაშების დახმარებით
გაათაბაგდა 1516 წელს, ათაბაგის ტახტი განიმტკიცა 1517 წელს, 1518
წელს კი დივ სულთნის ლაშქარს შემოუძღვა ქართლში, მას შემდეგ,
რაც „სოლომონის სადარმა ხაყანმა (შაჰ ისმაილ I-მა,) ძლევა-
მოსილი მეომრები საქართველოზე საღვთო ლაშქრობისათვის დანიშ-
ნა“²⁹, მოციქულს აგზავნის ოსმალეთში და სასულთნოს ერთგულებას
ეფიცება; შეწყნარებასა და შენდობას ითხოვს ირანის მოკავშირეო-
ბით ჩადენილი დანაშაულისათვის. სანუქფოდ ოსმალებს იწვევს ავნი-
ქის ციხის დასაპყრობად და ურჩი აზნაურების დასაქვემდებარებლად.
ოსმალებს მათ ციხე-სიმაგრეებსა და მამულებს სთავაზობს. „შესაძ-
ლოა თვითონ ყვარყვარეც უახლოს მაღალ სამეფო კარს“-ო წერს არზის
ადრესანტი ფაიკ ბეგი და ოსმალთა ყურადღებას მიაქცევს იმ ფაქტზე,
რომ „ყვარყვარეს დაქვემდებარებით მთელი საქართველო იქნება და-
პყრობილი, რადგან მისი ბეგების შთამომავალია; თუ ის დამორჩილ-
დება წინააღმდეგობის გაწევას ვერცინ შებედავს. ქვეყნის შემამკო-
ბელი ნათელი აზრი ის არის, რომ მხოლოდ მისი დაქვემდებარება
უფრო მეტს ნიშნავს, ვიდრე 100 აზნაურის დამორჩილება“ (აქვე, E
6678).

ყვარყვარე არც ირანთან წყვეტს კავშირს, სწორედ ამ ხანებში
ეახლა იგი, ქართლის მეფე დავითთან და ლევან კახთა მეფესთან
ერთად, შაჰ-ისმაილის სარდალს დივ სულთანს, რომელმაც ქართველი
მეფე-მთავრები „მორჩილების ფეხით“ წაიყვანა ნახჭევანში გამოსა-
ზამთრებლად მდგარ შაჰ-ისმაილთან. საქართველოს მეფე-მთავრებმა
ირანის სამეფო კარის წინაშე „ბაჯ ო ხარაჯ“ იკისრეს და დასაჩუქრე-
ბულნი დაბრუნდნენ თავიანთი საგამგეო ქვეყნებში³⁰. ასე ღლენიადავ

²⁹ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართუ-
ლი თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ელ. ფუტურჩიძემ, თბ., 1969, გვ.
11.

³⁰ ივ. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი IV, თბ., 1948,
გვ. 227—229; კ. ტაბატაძე, შერეუ-ხან ბთლოსის ცნობები საქართველოს
შესახებ; დ. კაციტაძე, ირან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიდან.

ერთი მტრის თანადგომას ეშუებოდნენ ქართველი მეფე-მთავრები მეორე მტრის წინააღმდეგ; პოლიტიკური ორიენტაციის სწრაფი ცვლის საჭიროება მათ საერთაშორისო ვითარების ზუსტ ცოდნას ავალებდა, ხოლო ზოგიერთ უფლებამოცვარე ფეოდალს ოსმალეთის მაღალი სამეფო კარის ჯაშუშადაც ხდიდა.

თურქული წყაროები ათაბაგ ყვარყვარა III-ს დროინდელი სამცხის ისტორიისათვის

ოსმალეთში, ჩანს, სასიცოცხლო მნიშვნელობას ანიჭებდნენ ირანსა და ამიერკავკასიაში მომხდარი ამბების ცოდნას. ამიტომ ოსმალთა ჯაშუშთა ფართო ქსელი აქტიურ სადაზვერვო საქმიანობას ეწეოდა. სულთანის, იქნებოდა იგი აზიაში, აფრიკასა თუ ევროპაში, დღენიდავ იღებდა დაწვრილებით ცნობებს ირანის შაჰისა და ამიერკავკასიის ქვეყნების შესახებ. მაღალ პორტას მსტოვრობით უმტკიცებდა „ერთგულებას“ ბეგლარბეგი და ვაჰარი, რენეგატი ფეოდალი და ძალაუფლებისადმი გულგრილი მოგზაური. სასაზღვრო ოლქების გამგებელთა პირდაპირი მოვალეობა იყო ინფორმაციების შეგროვება და უზენაესი კარისათვის მიწოდება, როგორც ო. გიგინეიშვილი წერს: — „ვინაიდან თურქეთს სელომ III რეფორმებამდე არ გააჩნდა უცხოეთში მუდმივი დიპლომატიური წარმომადგენლები, მას არ ჰქონდა საშუალება მიეღო საჭირო ინფორმაცია საეუთარი დიპლომატიური არხებით. ამიტომ ოსმალეთმა უცხოეთის სახელმწიფოებიდან ინფორმაციის მიღების თავისებური სისტემა შექმნა. ინფორმაციის შეგროვება ევალებოდათ მონაპირე პროვინციების გამგებლებს. ასე მაგალითად, ინფორმაციას ევროპის სახელმწიფოების შესახებ აგროვებდნენ მოლდავეთისა და ვლახეთის მთაგრები. საქართველოს შესახებ ცენტრალურ მთაგრობას ინფორმაციას აწვდიდნენ ჩილდირის (ახალციხის), არზრუმის და ყარსის ვალიები და ა. შ. ინფორმაციის შეგროვების მიზნით მონაპირე პროვინციების გამგებლებს სათანადო აგენტურა ჰყავდათ უცხოეთის ქვეყნებში. ფართოდ იყო გამოყენებული აგრეთვე ცალკეული კონკრეტული დავალებებით მსტოვრების შეგზავნის პრაქტიკა¹.

ქვემოთ გამოქვეყნებულ თურქულ დოკუმენტებში აღწერილია XVI ს. I ნახევრის ირანის მდგომარეობა როგორც აღმოსავლეთით.

¹ ო. გიგინეიშვილი, ნაკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, 1982 თბ., გვ. 70.

უზბეკებთან, ისე დასავლეთით ოსმალებთან დაკავშირებით. აღნიშნულია შაჰისა და მისი სარდლების ადგილსამყოფელი და სამოქმედო მიზნები; გამჟღავნებულია შაჰის საიდუმლო სამხედრო გეგმები და მითითებანი. თანაბარი სიციხეველითაა წარმოდგენილი რეალური ფაქტები და ქორად გავიწილი. ნარაციოში ამბები ქვეყნების მიხედვითაა დალაგებული ერთი თანმიმდევრობით, ჯერ მოწოდებულია ცნობები ოსმალეთის ჩრდილო აღმოსავლეთ სასაზღვრო ოლქების შესახებ, მერე ვრცელდება ლაპარაკი ყიზილბაშებზე, რასაც მოსდევს ცნობები საქართველოს, მეტწილად სამცხის რეგიონიდან.

თარიღი არ ახლავს არც ერთ დოკუმენტს. მაგრამ მოხსენიებული პირებისა და ფიქსირებული ფაქტების მიხედვით მეტწილად სიზუსტით ხერხდება მათი დათარიღება.

თოფქათის სასახლის არქივის E 6478/1 წარმოადგენს რუმის ბეგლარბეგის შადი ფაშას არზას გაგზავნილს სულთნის უმაღლეს კარზე. Verso-ზე ახლავს მრავალკუთხა ბეჭედი და დოკუმენტისაგან განსხვავებული ხელით შესრულებული მინაწერი **مکتوبی بکلیسی** რუმის ბეგლარბეგის წერილია. არზის დიდი ნაწილი ეხება ოსმალებისა და ყიზილბაშების ბრძოლას ვანისა და ვასთანის რაიონში; ყიზილბაშთაგან მოსალოდნელი შურისძიების გამო ბაიბურდის ციხის გამაგრებაზე ზრუნვას; მოცემულია ყიზილბაშში სარდლებისათვის შაჰ-ისმაილის მიერ ნაბრძანები სამოქმედო გეგმა. მითითებულია მათი საზამთრო ადგილ-სამყოფელი. შედარებით მცირე, მაგრამ გასათვალისწინებელი ცნობებია საქართველოს შესახებ. სულთან სელიმ იავეზი მამია დადიანისა და მამია გურიელისაგან მოითხოვს ხარკს ორ წელიწადში ერთხელ (იხ. აქვე, გვ. 16). ათაბაგი ყვარყვარე III და ათაბაგობის პრეტენდენტი მანუჩარი სამცხეში არიან და ერთმანეთთან გადამწყვეტი ბრძოლისათვის ემზადებიან.

E 6478/1 დოკუმენტს ხელს აწერს რუმის ბეგლარბეგი შადი ფაშა. იგი ანატოლიის ბეგლარბეგად მეორედ დაინიშნა ჰიჯრით 928 წელს² (1517 წელს), მაგრამ დოკუმენტში იხსენიება ბაიბურდის გამგებელი მეჰმედი, იგივე ყიზილ აჰმედ მირზა მეჰმედ ბეგი, რომელსაც ბაიბურდის ბეგობა ებოძა 1515 წლის ნოემბერში და ყვარყვარესთან ბრძოლაში დაიღუპა 1517 წლის ზაფხულში. დოკუმენტი შედგენილია 1517 წელს მანუჩარსა და ყვარყვარეს შორის დიდ არტანუში მომხდარ ბრძოლამდე. ათაბაგიცა და პრეტენდენტიც სამცხეში არიან და ბრძოლისათვის ემზადებიან. მანუჩარი სელიმ-ხანს შეხვდა დამასკოში 1516 წლის ნოემბერში. შემდეგ კი სამცხეში დაბრუნდა მირზა მეჰმედ ბეგის

დახმარების იმედით. ოსმალები ყველა ღონეს მიმართავენ, რომ ბიზურდის ციხის შეკეთება ზამთრამდე არ გაგრძელდეს. ჩამოთვლილი ფაქტების გათვალისწინებით დოკუმენტი E 6378/1 თარიღდება 1516 წლის შემოდგომით.

როგორც უკვე აღინიშნა, მნიშვნელოვანია დოკუმენტის ცნობა იმის შესახებ, რომ მანუჩარს მხარს უჭერს ქართლის მეფე დავითი, ყვარყვარეს კი იმერეთის მეფე ბაგრატ, მაგრამ იგი სხვა წყაროებთან შეჯერებასა და შემოწმებას მოითხოვს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია აზრი, რომ სამცხის ათაბაგები ჩვეულებრივ დასახმარებლად არ მიმართავდნენ ქართლისა და იმერეთის მეფეებს, რადგან შიში ჰქონდათ, რომ დასახმარებლად მოწვეული ქართლის ან ლიხთ იმერეთის მეფე მას სამფლობელოს ჩამოართმევდა და ქვეყანას თვით ღაიყრობდა⁴, რომ მესხეთის მთავარი უცხოელ თავდამსხმელებთან მოლაპარაკებას არჩევდა, თავდამსხმელებს მორჩილებას აღუთქვამდა და მდიდარი მისართმევით მშვიდობიანობის ყიდვას ცდილობდა⁵. ამავე დროს ვახუშტი ბატონიშვილი წერს, რომ „ეს ყუარყუარე დაემეგობრა უმეტეს ყოველთა დავითს, ქართველთა მეფესა“⁶. თოფქაფის სასახლის E 6478/1-ის ცნობას ეხმიანება სამცხის თავადთა სია (Ad 71), საბუთი, რომელსაც განსვენებულმა ქრისტიანე შარაშიძემ ათაბაგების სახლის სრული კაპიტულაციის აქტი უწოდა⁷. მანუჩარმა მცხეთის საპატრიარქოს „საქონებლად“ და „სამწყსოდ“ სცნო სამცხის 25 თავადი თავისი ადგილ-მამულით, რითაც გამოასწორა მზეჭაბუკის „უგუნური საქციელი“, რომელიც მან ჩაიდინა სამცხის საეპისკოპოსოს საქართველოს დედა ეკლესიიდან მოწყვეტით. ქართლის მეფე დავითმა და კათალიკოსმა თავიანთი ბეჭდებით „ახსნილობისა“ და „შენდობის“ ნიშანი დასვეს.

საბუთი „წ-ლისა და ცათა მობაძავისა კათოლიკე სამოციქულოსა საპატრიარქოსა ეკლესიისა ძუელთაგან საქონებელნი და სამწყსონი სამცხეს თავადნი და სოფელნი 1516 წლის ახლოს“ არის ათაბაგობის პრეტენდენტის მანუჩარის კათალიკოსთან და ქართლის მეფესთან შეთანხმების აქტი. კონკრეტული შემთხვევისათვის თოფქაფის სასახლის არქივის დოკუმენტის E 6478/1 ცნობა, ერთი მხრივ, მანუჩარ-დავით მეფისა და მეორე მხრივ, ყვარყვარე-ბაგრატ მეფის თანამდგო-

4 ნ. ბერძენიშვილი, ი. ჭავჭავაძის შვილი, ნ. ჭანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწილი I, თბ., 1948, გვ. 319.

5 ნ. ბერძენიშვილი, სამცხე-საათაბაგო XVI საუკუნეში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973, გვ. 177.

6 ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 711.

7 ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 97..

მობის შესახებ სარწმუნო ჩანს, რასაც კიდევ უფრო ადასტურებს ქართლის მეფის დავითის მიერ სულთანთან გაგზავნილი ორი სპარსულ-ენოვანი წერილი. მათგან თოფქაფის სასახლის E 5822-ით, რომელსაც ბაკე-გრამონი ათარილებს 1521 წლით, აშკარა ხდება დავით მეფისა და მანუჩარის თანამშრომლობა: ოსმალო ჯაშუს, ვინმე აჰმედს, დეალებული ჰქონდა ქართლზე გავლით შირვანში შესვლა, მაგრამ მისი პიროვნება გამოძეავენდა. შაჰმა ქართლის მეფეს მისი გაცემა და სიკვდილით დასჯა მოსთხოვა. დავით მეფემ კი ყიზილბაშები მწარედ მოატყუა — შემთხვევით დატყვევებული მაჰმადიანის მოკვეთილი თავი და სამოსი გაუგზავნა შაჰს — და მანუჩარის დიდი დახმარებით აჰმედი ოსმალებს დაუბრუნა⁷.

ქრონოლოგიურად E 6378/1 დოკუმენტს მოსდევს ისევ ანატოლიის ბეგლარ-ბეგის შადი ფაშას არზა, თ ო ფ ქ ა ფ ი ს ს ა ს ა ხ ლ ი ს ა რ-ქ ი ვ ი ს E 7296. აქაც ფიგურირებს ბაიბურდის ბეგი ყიზილ აჰმედ ოღლუ მირზა მეჰმედ ბეგი. ყვარყვარეს ვასალი ქურცინა ოსმალეთშია და სულთნის კარს აწვდის ცნობებს ირანსა და საქართველოში მომხდარი ამბების თაობაზე. მინისტრთა საბჭოს არქივის F 135 რელაციის მიხედვით (იხ. აქვე. გვ 25). ქურცინა ოსმალეთში წავიდა 1516 წლის მარტში დიესულთან რუმლუს მიერ თმოგვის ციხის აღების შემდეგ. ამავე ფაქტს უნდა გულისხმობდეს 1516 წლის მარტში შეკრებილ დივანზე წარდგენილი არზა იმის შესახებ, „რომ ყიზილ აჰმედ მირზა მეჰმედ ბეგთან შიკრიეები მოვიდნენ და მირზა ჭაბუკის ადგილზე მანუჩარი რომ გახდეს ბეგი, Basane-დ⁸ სახელდებულ ბეგთაგან ერთი გაიგზავნა ხონთქრის კარზე დახმარების სათხოვნელად. მოვიდა და დახმარება ითხოვა“⁹. ე. ი. დოკუმენტი შედგენილია ყიზილ აჰმედ მირზა მეჰმედ ბეგის დახმარებით მანუჩარსა და ყვარყვარე-დივ სულთან რუმლუს შორის დიდ არტანში მომხდარ შეტაკებამდე. ამასთანავე დოკუმენტში ლაპარაკია ანატოლიის, ყარამანიისა და დიარბექირის ლაშქრის განზრახვაზე —

⁷ J. L. Bacque-Grammont, Deux Lettres de David X du Kartli, ETS, IX, s. 150—55; მ. სე ა ნ ი ძ ე, თავმოკვეთილი ოსმალო, ქართლის მეფე დავით X-ის საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან. მნათობი, 1981, № 11, გვ. 165—168.

⁸ بسانه შეიძლება იყოს შაჰ თამაზ I-ის „თუშქერში“ ფიქსირებული „ბესბათ“ მოურავი, გამგებელი. იხ. შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, სპარსული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, თარგმნა, შენიშვნები და წინასიტყვაობა დაურთო ქართლ ტაბატაძემ, თბ., 1976, გვ. 85—86.

⁹ قزل احمد اوغلى ميرزا بکه اولافتر کلوب حاليا کورجستان بکی اولان منوجهر ميرزا چاپک يرينه بک اولمغيچون بسانه نام بکلرندن بری استمداد ایچون خداوندکار ایشیکنه کوندرمش کلوب استمداد ایلدی Feridun Bey, p. 475.

როგორც კი გზები გაიხსნება, ე. ი. გაზაფხულზე, გასწიონ ბაღდადისაკენ. ჩამოთვლილი ფაქტების ქრონოლოგიური ჩარჩოები გვევარაუდებინებს, რომ თოფჯაფის სასახლის არქივის E 7296 დოკუმენტი შედგენილია 1517 წლის დასაწყისში.

არზა, ფაქტიურად, შედგება ორი დამოუკიდებელი ნაწილისაგან. პირველში ლაპარაკია ყვარყვარეს ქვეშევრდომი დიდგვაროვნის ქურცინას ძის იბაშერის მიერ ზაქარიას შვილის ხახულარისა და მისი ხუთი აზნაურის დაქერის თაობაზე. მოცემულია მათი განთავისუფლების შესახებ სულთნის ბრძანების შინაარსი; თანმიმდევრობითაა აღწერილი ამ ბრძანების ასრულების ეტაპები. მეორე ნაწილი კი რელაციია. აღნიშნულია 1. ყვარყვარესა და მანუჩარის მტრობა, 2. ყვარყვარესაგან ოლთისის ციხის დაკავება, 3. ერევანში მყოფი დივ ალის (სპარსული წყაროების დივ-სულთან რუმლუს) საქართველოში შემოსვლის სამზადისი, 4. ოსმალეთის განზრახვა გაზაფხულზე დალაშქროს ბაღდადი და ჩამოთვლილია ამ დალაშქრობასთან დაკავშირებით შაჰის საპროგრამო მითითებები.

ცნობილია, რომ ოსმალეთი რამდენადმე ირან-უზბეკების ურთიერთობის კვალთაზე აგებდა თავის საგარეო პოლიტიკას, ყოველ შემთხვევაში ირანის წინააღმდეგ უზბეკებთან შეთანხმებით მოქმედებდა. ირან-ოსმალეთის ყველა ომის მიზეზი და საბაბი ფორმალურად სარწმუნოება იყო. ოსმალეთის დიდი მუფთი ომის წინა ფეთვაში აცხადებდა „ალაჰისათვის უფრო სასიამოვნოა ერთი შიიტის სიკვდილი, ვიდრე სამოცდაათი ქრისტიანისა“-ო¹⁰. შაჰ ისმაილმა, უპირველესად პოლიტიკური ინტერესების კარნახით, სახელმწიფოს ოფიციალურ რელიგიად შიიზმი გამოაცხადა და ამით მკვეთრად დაუპირისპირდა ორთოდოქსალური ისლამის მაღიარებელ სუნიტურ ოსმალეთს. „ბრძოლა გაბზარული სარწმუნოების გასამთელებლად“ იდეური იარაღი აღმოჩნდა ორივე ქვეყნის ხელში მახლობელ აღმოსავლეთსა და ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად. ამასთანავე, რელიგიისადმი თავდადებას ხელი არ შეუშლია ოსმალეთისათვის დაეპყრო სუნიტური ეგვიპტე, ირანი კი დაკავშირებოდა სუნიტ დიდ მონღოლებს ინდოეთში. ოფიციალურად ერთმორწმუნეობას ემყარებოდა ოსმალებისა და უზბეკების სამხედრო პოლიტიკური თანამშრომლობა, რაც XVI—XVIII სს. მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობათა ერთ-ერთ ძირითად რგოლად იქცა¹¹. სუნიტი უზბეკები, ჩვენს დოკუმენტებში

¹⁰ J. M. D'Ohsson Tableau general de l'Empire Ottoman, vol I—V, Paris, 1788, გვ. 135.

¹¹ ე. ჩოჩიევი, მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI—XVIII საუკუნეებში, თბ., 1972, გვ. 42. (საღისერტაციო შრომა) H. Д. Мух-

ჩალათაელებად სახელდებულნი, ხორასანს ედავებოდნენ შიიტ სეფე-ვიდებს. ირან-უზბეკების ბრძოლამ დააახლოვა და დაამეგობრა ოსმა-ლეთი უზბეკებთან. უზბეკთა თავდასხმები ქსაქსავდა და ასუსტებდა ყიზილბაშთა სამხედრო ძალებს, ხელს უშლიდა სეფევიდების საომარ მოქმედებას დასავლეთში. ბუნებრივია, სულთნის კარზე შესაბამის მნიშვნელობას ანიჭებდნენ უზბეკებისა და ყიზილბაშების ბრძოლის ყველა მომენტის ცოდნას, რასაც ემსახურებოდა ჯაშუშების ფართო ქსელი. სასაზღვრო რაიონებიდან გაგზავნილ არზა-რელაციებშიც დი-დი აღვლილი ეთმობა ყიზილბაშ-უზბეკების საომარი ურთიერთობის აღწერას: E 6678, E 6670¹², E 7620¹³.

თოფქათის სასახლის არქივის E 6668 დოკუმენტში გადმოცემულია ყიზილბაშებისა და უზბეკების ბრძოლის ერთი ფაქ-ტი. ეს არის ქურცინას ძის იბაშერის მიერ მამასთან გაგზავნილი წე-რილის პირი. სამცხეში მყოფი იბაშერი მამამისის, ქურცინას მეშვეო-ბით თვითმხილველის „გულწრფელობით“ აწვდის სულთნის კარს ყი-ზილბაშებსა და უზბეკებს შორის ხორასნისათვის წარმოებული ბრძო-ლის ამბავს. წერილში გადმოცემულია უზბეკი შეიბე-ხანის შეილის თემურ-ხანის მიერ ყიზილბაშთა სერასქერის ზეინალ-ხანის დამარცხება და ხორასნის, პერათის, ბაღანშანისა და მერვის დაპყრობა. საეჭვოა, სამცხეში მცხოვრებ იბაშერს შესძლებოდა სასულთნოსათვის მიეწო-დებინა აღმოსავლეთში, მისგან ასე შორს მომხდარი შეტაკებების შე-სახებ ახალი და სწორი ამბები. როგორც ცნობილია, შორს მანძილზე მომხდარი ფაქტების ფიქსირება ხდება შერჩევით, ცალმხრივად, პო-ლიტიკური ინტერესების კარნახით არაობიექტურად. თუ დოკუმენტი სხვა ფაქტს არ გულისხმობს, ცნობილია, რომ ხორასნის ვალი ზეინალ-ხანი 1515 წელს დაბრუნდა შაჰ-ისმაილთან და ხორასანი დაუტოვა შაჰ-თამაზს. იგი მხოლოდ 1528 წელს მოკლა ზინაშ ბაჰადურ უზბეკმა. ბაკე-გრამონი შენიშნავს, ამ წერილში დაცული ცნობები სეფევიდების ქრონიკებით არ მტკიცდება¹⁴. წერილი უთარილოა მაგრამ იგი არ შეიძლება იყოს 1516 წელზე ადრინდელი; ადრესატი არის ქურცინა, ის კი, როგორც ვიცით, 1516 წლის მარტში, თმოგვთან ბრძოლის შემ-დეგ წავიდა ოსმალეთში.

л у х о - М а к л а њ, К истории политических взаимоотношений Ирана со Сред-ней Азией в XVI веке, Краткие сообщения Института Востоковедения т. IV, М., 1952, с. 11—18.

¹² J. L. Bacqué-Grammont, Bir Osmanlı Vesikasına göre Orta Asya'da 1510 da Cereyan eden Olaylar, VIII, Türk tarih Kongresi, Kongreye su- nulan Bildiriler, I, Ankara, 1972, s. 280—295.

¹³ მისივე, ETS X, Deux Rapports sur Şah İsmail et les Özbeks, გვ. 65—82.

¹⁴ იქვე, გვ. 74.

თოფქაფის სასახლის არქივის E 6678 დოკუმენტიც ყიზილბაშებისა და უზბეკების მტრობას ეხება. ბაიბურდის ბეგი ფაიქი არზას უგზავნის სულთანს და აცნობებს, რომ ყიზილბაშებს უზბეკები შესევთან და ხორასნამდე მიუღწევიათ. ყიზილბაშთა სარდალი დივ ალი იმჭერად თავრიზში ყოფილა გაჩერებული. ჩანს, ირანის შაჰს უნდოდა ესარგებლა სირიაში ჯანბერდი ლაზალის ამბოხებით და საომარ სამზადისს შესდგომია, მაგრამ სულეიმანმა 1521 წლის თებერვალში დამასკოში დაამარცხა ჯანბერდი. ჯანბერდის სიკვდილის „სამწუხარო ცნობამ თავგზა აუბნია და განზრახვა ჩაუშალა შაჰს“. დოკუმენტის დიდი ნაწილი ეთმობა ყვარყვარე ათაბაგის ორიენტაციის შეცვლას და ოსმალეთისკენ შემობრუნებას. საუბარია საათაბაგოს ოსმალეთთან მეგობრული ურთიერთობის სურვილსა და პირობებზე. დოკუმენტში ქორ ემირი, შაჰთამაზის გამზრდელი და მეურვე, ხორასნის გამგებლად იხსენიება: „ხორასნიდან ქორემირმა რამდენჯერმე გაუგზავნა (შაჰს) შიკრიკი — ჩალათაელები დიდი ჯარით დაგვეხსნენ თავს და საზღვარი ხორასნამდე მოვიდაო“. ხორასანი კი ქორემირს 1521 წლის ივნისში ჩამოერთვა შაჰის ბრძანებით¹⁵. ამგვარად, E 6678 შედგენილია 1521 წლის თებერვლის — ჯანბერდი ლაზალის სიკვდილის შემდეგ ივნისამდე.

თოფქაფის სასახლის არქივის E 7296 და E 6678 დოკუმენტები გამოკვეთს ყვარყვარე ათაბაგის ოპოზიციონერი თავადის ქურცინას და მისი ძისა და აქტიური თანამდგომის იბაშერის პიროვნებას. აზანშერი, რომელიც ნავ-ყვარყვარეს შეწირულების წიგნში იხსენიება¹⁶, თურქულ დოკუმენტებში არ ჩანს. მინისტრთა საბჭოს არქივის F 134 დოკუმენტის თანახმად ქურცინა ოსმალეთში 1516 წლის მარტში წასულა: „თმოგვის წყალზე ვრცელ განიერ გამოქვაბულში გახიზნული ყოფილან ყვარყვარეს სიმამრი სურხანი თავისი ხალხითა და ოჯახით და ქურცინას ქვეშევრდომნი და ოჯახის წევრები. მირზა ბეგს რამდენიმე აზნაური შეუპყრია; გამოქვაბულიდან გამოუყვანია ქურცინას ცოლ-შვილიც და ოსმალეთში ისე გაუგზავნია, რომ ქურცინასათვის არავის შეუტყობინებია, რაც ქურცინას ოსმალეთში წასვლის მიზეზი გამხდარა“. იქნებ, ქურცინა იყო ის Basane ბეგი, მანუჩარის დესპანი სულთნის კარზე, რომელსაც სულთნის თანხმობა უნდა მიეღო ოსმალთაგან მანუჩარის ათაბაგად ხელდასმის თაობაზე.

სამცხეში დარჩენილი იბაშერი და ოსმალეთში მყოფი ქურცინა ერთი აზრითა და ერთი სურვილით მოქმედებენ. ცდილობენ ჯა-

¹⁵ Шараф-наме, т. II, с. 168—169.

¹⁶ ელ. მეტრეველი, ნავ-ყვარყვარეს უცნობი დოკუმენტი: მრავალთავი, IV, თბ., 1975, გვ. 192—205.

ყელ-ციხისჯვარელთა დინასტიური აშლილობით ისარგებლონ და მამულისა და ქვეყნის გამგებელი თავად გახდნენ. ისინი თვალთმაქცურად ემორჩილებიან ყვარყვარეს. იბაშერი ყვარყვარესგან ელის დარიგებას, რა უყოს დატყვევებულ ზაქარიას შვილს ხახულარს და მის აზნაურებს; ყვარყვარეს მითითებით უყოყმანოდ ათავისუფლებს აზნაურებს, ხახულარს კი გზავნის ოსმალეთში. ამასთანავე მამა-შვილი ყველა ხერხს მიმართავს სულთნის კეთილგანწყობის მოსაპოვებლად. ოსმალეთში ქურცინამ შვილის სახელით წერილი დააწერინა მავან პირს და ათქმევინა, რომ ომი იქნება თუ მშვიდობა, თუ ზავით შეიკრებიან, ქვეყნის შესახებ რასაც კი გაიგონებს, რაიმეს მოიმიზეზებს და შემთხვევას არ გაუშვებს, რომ ვინმეს პირით დაუყოვნებლივ არ აცნობოს სულთნის კარს. ქურცინამ შეატყობინა ოსმალებს იბაშერის მიერ ხახულარისა და მისი აზნაურების დაჭერის ამბავი. ქურცინა იბაშერის მსტოვრობას ოსმალეთის სამეფო კარზე კიდევ უფრო ექვემიუტანელს ხდის თოფქაფის არქივში დაცული დოკუმენტი E 6668. ქურცინა დაუყოვნებლივ გადასცემს ხოლმე სულთნის კარს შვილისაგან მოწოდებულ ცნობებს ირანისა და საქართველოს შესახებ. მათი ჯაშუშური ყურთა-სმენა ირან-უზბეკების ურთიერთობასაც წვდება. სანუქფოდ სულთან სელიმი 1518 წლის 20 იანვარს, დამასკოში გამართულ დივანზე ოჯაქლიქის ბოძების ბარათს გასცემს ქურცინას სახელზე¹⁷.

ყვარყვარე ათაბაგის ყმები, ქურცინა და მისი ძენი, ადრე აღჯაყალას ციხის მფლობელნი იყვნენ (F 134), მაგრამ, როგორც მათგან თავგაბეზრებული ათაბაგი ამბობს ათონის პორტაიტის ღვთისმშობლის ტაძრისადმი თორთუმის მარილის ბაჟის გამოსავლის შეწირულების წიგნში — „უკეთურნი იგი და ეშმაკისა მიმსგავსებულნი საქმითა და ყოვლითა ღონისძიებითა მათითა, ყმანი ჩუენნი ქურცინას შვილნი აზანშერა და იბაშერ განდგეს სიტყუათაგან ჩუენთა და ურჩ ქემნეს მორჩილებასა ჩუენსა და... აღიღესნეს ჩუენ ზედა კელნი მათნი, რათამცა დაიპყრეს ზაკვით სახელმწიფო ჩუენი, სრულიად ხახულის თემი¹⁸. საფიქრებელია, რომ სულთან სელიმმა 1518 წლის 10 იანვარს სწორედ ხახულის თემი უბოძა ქურცინას სანჯაყის სახით: „შეიკრიბა დივანი, ქურცინად სახელდებულ გიაურბეგს, რომელიც მოვიდა და ერთგულება გამოავლინა, საქართველოზე დაქვემდებარებული სანჯაყის სახით ვილაიეთის ბეგლარბეგობა უბოძეს. მოვიდა (სულთანს — ც. ა.) ხელზე ემთხვია და ბერათი მიიღო“¹⁹. წყაროში, სამწუხაროდ, ადგილის სახელი აღნიშნული არ არის. მაგრამ სავარაუდოა, რომ

¹⁷ Feridun Bey, p. 495.

¹⁸ ე. ლ. მეტრეველი, ნავ-ყვარყვარეს უცნობი დოკუმენტი, გვ. 203.

სულთნის ბერათი ეხებოდა ათაბაგთა სამკვიდროს — ხახულს, რადგან ხახულზე თვალი აღრევე ეჭირა ქურცინასა და მის ნაშიერს. იბაშერმა დაიჭირა ზაქარიას შვილი ხახულარი და მისი ხუთი აზნაური, რომლებიც სულთნის ბრძანებითა და ყვარყვარეს რჩევით გაანთავისუფლა იბაშერმა (E 7296).

სათაბაგოში მაშინ მიწათმფლობელობისა და მიწათსარგებლობის ქართული წესი მოქმედებდა. ბუნებრივია, ათაბაგი სულთნის ბერათს კანონად არ მიიჩნევდა და უსიტყვოდ არ დაემორჩილებოდა მის ნებას. მაგრამ, ჩანს, გარკვეულ ანგარიშს მაინც უწევდა, რომ იბაშერს თხოვნით მიმართა არ დაუფლებოდა ხახულს: „მრავალჯერ ვემოქმენით თუით თავით, რომელ არა დაგვიშთა არა ეპისკოპოზი, არა თავადი, არა დარბაზის ერი, არა უცხო, არა მეცნიერი, არა მტერი, არა შოყუარე, ვითარმედ ნუ დაიპყრობ საეკლემწიფოსა ჩუენსა, ხოლო მან არაოდეს რა გუისმინა და აღზუაენა ჩუენ ზედა... სრულიად ექუსორია გუყენა ხახულის თემისაგან და დაიჭირა ციხენი ჩუენი და დღევ და დამე ჩუენისა წაქდენისა მეტსა აღარ ღონისძეობდა“. უფრო მეტი, ქურცინა-იბაშერი ისე მოლონიერებულან, რომ ათაბაგისათვის ხახულის ხელშეუხებლობის ფიციც ჩამოურთმევიათ. მაგრამ დრო შეიცვალა და სულეიმან კანუნი, ჩანს, სელიმ-ხანივით აღარ სწყალობდა ქურცინა-იბაშერს, იქნებ არც ხახულის მფლობელობის ბერათი განუახლა. ამით დრო იხელთა ყვარყვარემ, გატეხა ფიცი და „წაუხუნა ციხენი, სოფელნი და თემი სრულობითა ხახულისა“²⁰. ყვარყვარე და მისი მეუღლე ანა სწორედ ამ ფიცის გატეხის შენდობას თხოვს ათონის პორტაიტის ღვთისმშობლის ტაძარს თორთუმის მარილის საბაჟოს გამოსაღების შეწყვიტით.

ქურცინა და მისი შვილები იმ რენეგატი მესხი თავადების წარმომადგენლები არიან, რომელნიც „პატივისათვის“ „იქმნებოდნენ უმორჩილონი ათაბაგისანი“. ერთია, ქურცინა სულთნის გიაური მსახურია; მაგრამ ცნობილია, რომ სულთანი ქრისტიანობით „სძლენობდა“ ხოლმე მამულს ოჯაქლიქის სახით ახლად დაპყრობილ ქვეყნებში თავისი პოზიციების განსამტკიცებლად ადგილობრივ ფეოდალებს.

დოკუმენტები შეიცავენ მნიშვნელოვან ცნობებს XVI ს-ის სომხე-

¹⁹ يكرى اوچنجى كوندە ديوان اولوب عموما عجم بکريه و کورجى بکريه احکام امر اولندى مقدم همايون اعلام ایچون يکرمى يندجى كوندە ديوان اولدى ولايتى بکاکين سنجاق طريقيه که کورجستانه تابدر کلوب عرض و اخلاص ایدن کرسنه نام کافرېکنه ويرلدى کلوب ال اوپدى Feridun Bey, p. 495. برات ويرلدى

²⁰ ელ. მეტრეველი, ნაე-ყვარყვარეს უცნობი დოკუმენტი, გვ. 203.

თის ისტორიისთვისაც. ნომადების თავდასხმის პირველი ტალღა, გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, როგორც წესი, უპირველესად სომხეთს ხვდებოდა. XVI ს-ის პირველ ნახევარში ირან-ოსმალეთის ყველა ბრძოლა ნაწილობრივ მაინც სომხეთის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა. ყიზილბაშთა საომარი ტაქტიკა კი იმ დროისათვის მაღალი ტექნიკური იარაღით აღჭურვილი ოსმალეთის ლაშქრისათვის გაუდაბურებული და გაუკაცრიელებული ზოლის დაპირისპირება იყო²¹. როგორც მუნიციპალიტეტში ბაში წერდა, „ქვეყანაში არ რჩებოდა არაფერი, ბალახიც კი“²². გაუდაბურებისა და გაუკაცრიელების ყიზილბაშურმა პოლიტიკამ ამიერკავკასიის დანარჩენ ქვეყნებზე უფრო მეტად იმსხვერპლა სომხეთის ინტენსიური მეურნეობა და მოსახლეობა იძულებული გახადა მასობრივად მიეტოვებინა მამა-პაპეული სახლ-კარი და ლუკმაპურის საშოვნელად საქართველოში წამოსულიყო. ყურადღებას იმსახურებს ის ფაქტი, რომ საქართველოსკენ მოემუშურება დაბალი სოციალური ფენა — რეაია (გლეხი), სიფაპიები (ფეოდალები) კი თავრიზში მიდიან (E 6678): „ავნიქში მყოფი სომხები დაიფანტნენ და საქართველოსკენ წავიდნენ. მხოლოდ ორი ოჯახი მოვიდა ბაიბურდში“ — წერს ბაიბურდის ბეგი შადი ფაშა (E 6478/1). სომეხთა აყრასა და უცხო მხარეში აღნიშნული მიზეზით გადასახლებაზე ლაპარაკია შაჰ-თამაზის „თეზქერეშიც“, მაგრამ იქ გაქცეულ სომეხთა თავშესაფრად ძირითადად ჩრდ. ანატოლია იხსენიება²³. სომხური ჰიშაბატაკარანების მიხედვით მტრისაგან აწიოკებულ სომხურ მოსახლეობას „ქართველების შემწყალები ბუნების, კაცთმოყვარეობის, სტუმართმოყვარეობისა და გულუხვობის იმედად“ საქართველოსკენ დენა XIV ს-ში დაუწყია, რასაც მომდევნო საუკუნეებში მასობრივი ხასიათი მიუღია. ამის შედეგად XV ს-ში სომხური მოსახლეობა გაჩნდა როგორც სამცხე-ჯავახეთში, ტაოსა და სპერში, ისე ქართლში — სამშვილდე, თბილისი, გორი, უფლისციხე, კრწანისი, კიკეთი, ვარდისუბანი და სხვ²⁴.

დოკუმენტებში სომხეთი, ჰეშმარიტების უბრალოებით, თითქოსდა ათა-ბაბადან ასე იყო, ყიზილბაშურ პროვინციად იხსენიება სეიდ ჩუქურის (სპარსული წყაროების معراج) ოლქის სახელით „მწერალიც ვერ შესძლებს სპარსეთის ქვეყნის უკიდურესი მდგომარეობის“.

²¹ ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, გვ. 322—24.

²² Münecim Başı, Tarihi, ტ. III, სტამბოლი, 1858 გვ. 450.

²³ შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 41—42.

²⁴ სომხურ ხელნაწერთა XIV—XV საუკუნეების ანდერძების (ჰიშაბატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და შენიშვნები დაურთო ა. აბდოლაძემ, თბ., 1978, გვ. 55, 138, 186.

რეობის აღწერას; საქმე იქამდე მივიდა, რომ სეიდ ჩუქურის რეაქსი უმრავლესობამ თავისი ოჯახის გამოსაკვებად ლუკმა-პურისათვის საქართველოს მიაშურა“ (E 6678).

ოსმალები სისხლხორცეულად არიან დაინტერესებულნი მოენედ აიყვანონ სიფაჰი ყიზილბაშთა სომხური პროვინციიდან: „მოენის შესაპყრობად სეიდ ჩუქურში მრავალგზის წავიდა ჩემი ხალხი, მაგრამ ღატაკებს გარდა, ვერავინ გადმოიბირეს, სიფაჰიები ვერ ჩაიგდეს ხელთ, რომ ხელმწიფის კარზე მოენე გაგზავნილიყო. ჯაშუშები თავრიზში კვლავ ქურთებიდან გაიგზავნა. სეიდ ჩუქურში კი მოენის შესაპყრობად არზრუმზე გავლით წარგზავნეს კაცები. მაღალი ალაჰის წყალობით, თუ რაიმეს შეეცდებოდა და მოენეს მოიყვანენ, სამართლიანობის თავშესაფრის ზღურბლზე გამოიგზავნება. რისი ძალ-ღონე შეგვჩვევს ეს არის — ხონქურის კარს მოენედ გამოსადეგი პირი (იგულისხმება სიფაჰი სომეხთიდან — ც. ა.) ეყოლება“. ოსმალები ასე ესწრაფიან სომეხი სიფაჰის მოენედ აყვანას, ყიზილბაშები კი, როგორც ცნობილია კათოლიკე მისიონერებთან ერთად სომეხ ვაჭრებს იყენებდნენ თავიანთ დიპლომატიურ აგენტებად ევროპის ქვეყნებთან საურთიერთოდ²⁵.

მინისტრთა საბჭოს არქივის, ფეკეტეს ფონდის დოკუმენტი F 134 არის რელაცია; მასში აღნიშნულია ის მარშრუტები, რომლითაც ოსმალების ლაშქარს შეეძლო შემოსვლა საქართველოსა და ჩრდილოეთ ირანში. დაწერილებითაა აღწერილი სამცხე-საათაბაგოს გზები. ძირითადი სამარშრუტო პუნქტების გარდა დასახელებულია და დახასიათებული მიმდებარე ადგილები, ციხე-სიმაგრეები და ეკლესიები; მოცემულია მათი მფლობელების ვინაობა და ნათესაური კავშირები. მხოლოდ ზოგადსაორიენტაციო ცნობებია შაჰის, იმერეთის (ქუთაისის ქვეყანა), გურიის, სამეგრელოს, აფხაზეთის, ჩერქეზ-ლეკისტანისა და შირვანის შესახებ.

დოკუმენტი შედგენილია ნავ-ყვარყვარე ათაბაგის დროს. მანუჩარი დამპყრობილი ფეოდალია და ერთ ეკლესიაშია განდგომილი (چادقا). ოსმალეთში ტახტზე ზის სულეიმანი, სელიმ-ხანი გარდაცვლილია. არც ერთი ეს ცნობა არ იძლევა დოკუმენტის შედგენის კონკრეტული თარიღის დადგენის შესაძლებლობას. აქ გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ მარშრუტის საწყისი პუნქტი არის კარაამიდი (=დიარბექირი). ეს კი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ მარშრუტი შედგა სირიაში მდგომი ლაშქრისათვის (შდრ. 1554—55 წ. წ. ირანის წინააღმდეგ ოსმალთა ლაშქრობის გზა ალექო-დიარბექირი-არზრუმი. ჩვეულებრივ გამოსაზამთრებლად ანატოლიის ქალაქებში რჩებოდა სულ-

²⁵ История Ирана, М. С. И в а н о в-ის რედაქციით, М., 1971, с. 173.

თან, როცა ირანზე ლაშქრობას აპირებდა. ამასთანავე სამცხის დასალაშქრად არზრუმის ფაშასთან ერთად დიარბექირის ფაშაც იგზავნებოდა ხოლმე), რაც შეიძლებოდა მომხდარიყო ან სულთან სელიმის გარდაცვალების შემდეგ ძალიან მალე, ანდა ავსტრიასთან ზავის დადების შემდეგ, როცა ოსმალეთი ირანის წინააღმდეგ ომის სამზადისს შეუდგა, ანუ XVI ს-ის 30-იან წლებში. დოკუმენტის ამგვარ დათარიღებას უკერს მხარს ნავ-ყვარყვარეს შეწირულების წიგნიც, რომლის შედგენის თარიღად დადებულია 1532 წელი²⁶.

თორთუმის ციხეზე საუბრისას დოკუმენტში აღნიშნულია, რომ „ამ ტერიტორიას ხახოს (ასე ეწოდება თურქულ წერილობით ძეგლებში ხახული) ხეობას უწოდებენ. ძალიან კარგი რაიონია. გარდა ამისა, რამდენიმე პატარა ციხეც არის, ერთს აღჯაყალას უწოდებენ. თორთუმის ციხე თავდაპირველად ყვარყვარესი იყო. მაგრამ დროებით ქურცინას ხელში გადავიდა. ქურცინას ძველი მთავარი ციხე კი აღჯაყალა იყო. ხსენებული ციხეები ამჯერად დროებით ხელთ აქვს ერთ უსჯულო აზნაურს, სახელად „როსტომს“. აღნიშნული ფაქტები ქრონოლოგიურად სავსებით ესადაგება ნავ-ყვარყვარეს შეწირულების წიგნში გადმოცემულ მოვლენებს. ყვარყვარემ ქურცინას და მის ძეთ „წაუხუნა ციხენი, სოფელნი და თემი სრულობითა ხახულისა“²⁷.

ბაკე-გრამონი F 134 დოკუმენტის 1520 წლით ათარიღებს, რაც საეჭვოდ გვეჩვენება. სხვა რომ არა იყოს, ლევან კახთა მეფე (1520—74) დოკუმენტში შაჰის ბეგად იხსენიება. ლევანმა კი შაჰი 1521 წელს დალაშქრა²⁸.

დოკუმენტში ფიქსირებული ძირითადი სამარშრუტო გზა კარაამიდიდან ახალციხემდე ასეთია: — კარაამიდი (დიარბექირი) — ჩაფაკჩური — მუშაბადი — ბინგოლი (ათასი ტბა) — ბასიანი, ავნიქის ციხის მარცხნივ — ჩობანის ხიდი — ქუფის ციხიდან საფნიქამდე აზნაურ ყანდურალის მამულის საზღვარი — მარჯვნივ ყიზილბაშთა ტერიტორია, მარცხნივ ტაო — შექერლი — მამირვანი (ნამირვანი) — ოლთისი, ბანა (ფანაკი) — ყალნუს მთა (ფანჭურეთისა და აღუნდირის გადასასვლელები) — არტაანი — მგელციხე — თმოგვი — აწყური — ახალციხე.

შესაბამის ადგილას დასახელებულია საქართველოში შემოსასვლელი სხვა გზებიც, კერძოდ: 1) ხახულ-თორთუმის რეგიონში შესასვლელი გზა ოვაჯიკის, ისპირისა და ვესრიქის მხარეთა გავლით. ეს არის

²⁶ ელ. მეტრეველი, ნავ-ყვარყვარეს შეწირულების წიგნი, გვ. 199.

²⁷ იქვე, გვ. 203.

²⁸ J. L. B a c q u e - G r a m m o n t, Une Description ottomane du Saatabago, vers 1520, ETS IV.

არზრუმ-ტაოს გზა, ანუ ჭუნანშერთან მოხსენიებული „გზა ქართლისა“²⁹, ვახუშტის „საქართველოს ყელი“ იგივე „გურჯიბოლაზი“³⁰, 2) გზა არტაანიდან მარცხნივ არტანუჯის გავლით, მდ. ჭოროხის გაყოფებით აქარისა და მურღულის ტერიტორიამდე, 3) არტაანიდან ახალციხემდე „კუმლუჯად“ წოდებული გზა. ამ გზით მოვიდა იაყუბ ყაენი ახალციხემდე: „მოვიდა სამცხეს, გამოვლო აბოცი და მოადგა ახალქალაქს. მოწუა ქალაქი და მუნიდამ მოადგა ახალციხეს. შემდგომად მოადგა აწყურსა“³¹, 4) გზა არტაანის დაბლობიდან თმოგვის ციხემდე.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ დოკუმენტი ქართლის საზღვრადღებს მდ. მტკვარს: „აწყურად წოდებული ეკლესიის წინ ჩამდინარე წყალი საქართველოს (=ქართლი) საზღვარია“³².

ძირითადად, სამარშრუტო პუნქტებს შორის მანძილის საზომად გამოყენებულია „ფუნდუკის“ აღმნიშვნელი არაბული منزيل 'მანძილ', სიტყვა: გარკვეული სანახების „მარჯვნივ ერთი მანძილის დაშორებით თორთუმის ციხეა“. „მათ შორის გზა 15 მანძილის გავლით დაიფარება“. მოცემულია პუნქტებს შორის მდებარე სოფლების რაოდენობა:— ქუფიდან საფნიქამდე 200 სოფელია, არტაანიდან თმოგვის ციხემდე 300 სოფელია, ახალციხის ირგვლივ 200 სოფელია, ნარიმანის ოლქში 40—50 სოფელია და ა. შ.

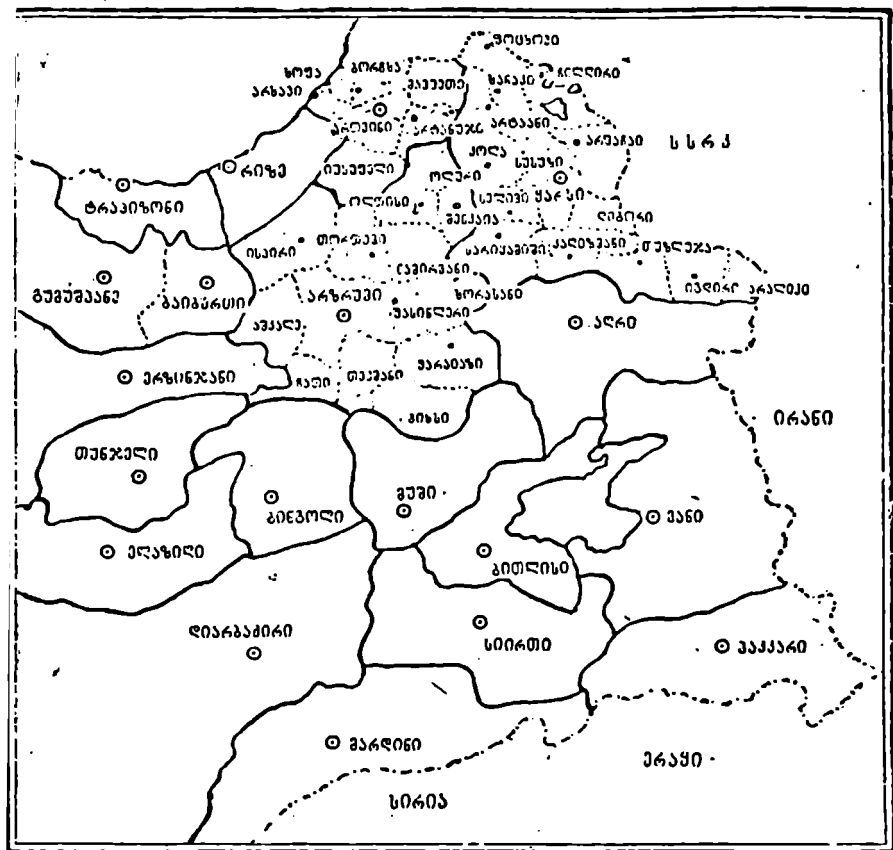
სამარშრუტო ცენტრებს მიმდებარე ციხე-სიმაგრეთა შორის დასახელებულია და დახასიათებული ქუფი, ჰიმაღარი, თორთუმი, აღჯაყალა, თმოგვი და მის მიდამოებში მდებარე სახიზრად გამოსადეგი გამოქვაბულები; ბანას ეკლესია და ხაზულის ხეობა; საგანგებოდაა აღნიშნული ამა თუ იმ ადგილის აცკარგიანობა ლაშქრის სადგომად გამოყენების თვალსაზრისით: „იქ ბევრია ბალახი და წყალი, იალაღები ულამაზესი, სანადირო ადგილები უამრავი“; „არტაანის დაბლობი საქართველოს უაღრესად კარგი ადგილია, თმოგვის ციხემდე 300 სოფელია დიდებულად გაშენებული და დასახლებული. მინდვრები ბალახოვანი და წყლიანი, სათიბი ვაკე ადგილებია“. გზადაგზა აღნიშნულია მამულისა თუ ციხე-სიმაგრის მფლობელის ვინაობა — „როგორც კი საქართველოს ტერიტორიაზე ფეხს დაადგამ, მარჯვენა მხარეს საზღვარი გასდევს ურჯულო ყვარყვარეს აზნაურთაგან ყანდურალად წოდებულის მამულს... ქუფის ციხიდან ვიდრე საფნიქის სახელით ცნო-

²⁹ ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 203.

³⁰ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1978, გვ. 684—688.

³¹ იქვე, გვ. 707.

³² შტრ. ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და შოთა რუსთაველი. შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966, გვ. 51.

ბილი ადგილის გასწვრივ მიხვიდოდე, 200 სოფელია... მათი უმრავლესობა ზემოაღნიშნულ ურჯულო ყანდურალს ეკუთვნის, მცირე ნაწილი კი აზონის შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა. ზოგიერთი კი ყვარყვარეს სახასიათს. „ხსენებული მამირვანის ციხე ყვარყვარე ბეგის სახასიათა, მაგრამ დროებით ჩაბარებული აქვს მის მოურავს ნარიმანად წოდებულ აზნაურს“. „თორთუმის ციხე თავდაპირველად ყვარყვარესი იყო“, „არტანუჯის ციხე პატარა ციხეა, ყვარყვარემ იგი თავის ბიძაშვილს ივანეს წაართვა“. „თმოგვის ციხის პატრონს რეზბარს უწოდებენ“, „აზნაურ ანდრომანის ტერიტორიაა უდეს რაიონი“, „ვინმე შემაზანის (შერმაზანი) შვილის სამფლობელოა ჯავახეთად წოდებული ადგილი“ და ა. შ.

შედარებით ვრცელადაა აღწერილი „კეთილად ნაშენი ტაო“.

ტოპონიმი ტაო*, ან ტაოს ქვეყანა XVI ს-ის ზოგიერთ ოსმალურ და სპარსულ საისტორიო ძეგლში მოცემულია, ნაცელად ايلي اداو ايلي اساو-ისა, გრაფიკულად მცადრი ფორმით — ايلي ادا. რამაც სათავე დაუდო მის არასწორად იდენტიფიცირებას ხან დასავლეთ საქართველოსთან და სამეგრელოსთან, ხან სამხრეთ საქართველოსთან. აქ წარმოდგენილია მასალები ايلي ادا-ის ტაოს ქვეყანასთან იდენტიფიკაციის თაობაზე:

ათაბაგმა ყვარყვარე III-მ ყიზილბაშების დახმარებით მოიპოვა გამარჯვება ათაბაგობის პრეტენდენტ მანუჩარზე, რომელმაც ყიზილბაშებს ოსმალები დაუპირისპირა ყიზილ აშმედ მირზა მეჰმედ ბეგის მეთაურობით. ამ ფაქტს აღწერს სეფიანთა ხანის ისტორიკოსი ჰასან რუმელუ: „მანუჩარ ქართველი ყიზილ-აშმედ ოღლისთან ერთად, რომელიც სულთან სელიმის ერთი ამირთაგანი იყო, რუმიდან საქართველოში ჩავიდა, რათა (ყიზილ აშმედ ოღლის) ყვარყვარესათვის ქვეყანა („ოლქი“) წაერთმია და მისთვის მიეცა. ყვარყვარე მათ შეება ყარაჯა-არდაჰანში და გაიმარჯვა. ყიზილ აშმედ ოღლი და ურუმთა ერთი ჯგუფი დახოცეს.

დივ-სულთანმა, რომელიც ჩოხურ-საადის მმართველი იყო, დად ელი დაარბია და უკან დაბრუნდა“³³.

პიჯრით 956 წელს (= 1549 წელს) „ოსმალების ხელ-

* ტაოს ქვეყნის ისტორიული და პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები შესწავლილი და დადგენილია დავით მუსხელიშვილის ნაშრომში „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, წიგნი II, თბ., 1980, გვ. 159—174.

³³ ჰასან რუმელუ, გვ. 20—21.

მწიფემ სულთან სულეიმანმა აჰმედ ფაშა, რომელიც ვაზირი იყო, ორმოცი ათასი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარით საქართველოში გაგზავნა. მათ აიღეს დად ელი, რომელიც ყვარყვარეს ეკუთვნოდა, და თავის ქვეყანაში წავიდნენ³⁴.

ოსმალეთის მეორე ვეზირის აჰმედ ფაშას სარდლობით სამცხის დასავლეთი ნაწილის დაპყრობის ამბები უფრო ვრცლად აქვს გადმოცემული ოსმალთა ისტორიკოსის იბრაჰიმ ფეჩევის³⁵. მის ისტორიაში აღწერილია ოსმალთაგან თორთუმის, ნიხახის, ფანასკერტის, აღჯაყალას და სხვა ციხეთა დაპყრობა, ლივანას ხეობაში შესვლა და ფერთექ-რეკის ციხის აღება. იქვეა ნათქვამი, რომ „დად ელი“ إلى أ أ -ის მხარე თავისი კეთილნაშენი სოფლებით კეთილად და-
ცულ ქვეყანას (ოსმალეთს) დაერთო³⁶.

ჰიჯრით 959 წელს (1552 წელს) კი ირანის შაჰმა „ბაირამ-ბეგ ყაჯარი, თეიყუნ-სულთან ყაჯარი და საქართველოს ვალი ქაიხოსრო, დად ელის დასაპყრობად და იმ სანახების დასარბევად“ დანიშნა³⁷. „როცა ბაირამ-ბეგი ქაიხოსრო ქართველთან ერთად წასული იყო დად ელში და სამი ციხე [უეკე] დაპყრობილი ჰქონდათ, ამ დროს არზრუმიდან მათზე გამოილაშქრა ისქანდერ ფაშამ დიდი ჯარით და მოულოდნელად დაესხა თავს ამირების ბანაკს. ბაირამ ბეგი და ქაიხოსრო იმ დღეებში სათარეშოდ იყვნენ წასული. თეიყუნ-ბეგ ყაჯარი და ბეღირ-ბეგ უზბაში, რომელნიც ბანაკში იყვნენ, იძულებული გახდნენ გასულიყვნენ [მტრის] შესახვედრად და ვაჟკაცობაც გამოიჩინეს ისქანდერ ფაშამ სამასამდე ლაზი და ქართველი მოჰკლა და იმ ადგილიდან არზრუმს დაბრუნდა“³⁸. ამავე ფაქტს ეხება შაჰ-თამაზის ოსმალეთის ელჩებთან საუბარში არზრუმის გამგებლის ისქანდერ ფაშას ამბავი:

„ყარაბაზის ხურიჩინლუს ხალხიდან 900 კაცი, ხოლო ქართველთაგან 300 კაცი დედ-ელში რომ წასულიყვნენ, მათ მოულოდნელად შეიდი ათასი კაცით ისქანდერ ფაშა დასხმია თავს. მიუხედავად იმისა, რომ მათი უმეტესობა სანადიროდ ყოფილა წასული და მხოლოდ ქართველ ხურ-

³⁴ ჰასან რუმლუ, გვ. 26.

³⁵ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1964, გვ. 26—28.

³⁶ იქვე, გვ. 28.

³⁷ ჰასან რუმლუ, გვ. 32.

³⁸ იქვე.

ჩინლუთა ერთი ნაწილი შესწრებია, [სასწრაფოდ] ცხენებზე შემსხდარან და მას პირდაპირ შებმიან. ბოლოს ზოგი მათგანი მოუკლავთ. ეს ამბავი ისქანდერ ფაშას დიდ გამარჯვებად მიუჩნევია და ენით აუწერელ სიამაყესა და თვითკმაყოფილებას მისცემია³⁹.

იგივე შემთხვევა აღწერილია ისქანდერ მუნშის *عراق نامة* კომპილაციურ ნაწილში შესავალში, იმ განსხვავებით, რომ აქ შეცდომით დადიან ცაძა-წერია: „ისქანდერ ფაშა ბოროტგამზრახველი და შფოთის ამტეხი კაცი იყო. მაგალითად, როცა მისმა უდიდებულესობამ სამოთხეში განსვენებულმა შაჰმა ყაჯართა ზოგიერთი ამირი საქართველოზე საღვთო ომით ლაშქრობის დროს დადიანის მხარეს გაგზავნა, (ისქანდერ ფაშამ) დიდი ჯარით ილლარი ქნა და იმ დროს, როცა ამირები სათარეშოდ იყვნენ წასული, ამირთა ბანაკს თავს დაესხა, ბევრი ყაჯარი ლაზი მოკლა და უამრავი უმსგავსობა ჩაიდინა...

ისქანდერ ფაშამ რომ ყიზილბაშთა ლაშქრის მოსვლა გაიგო, რუმის ამირებთან და სანჯაყის ბეგებთან, რომელნიც ერზინჯანიდან, ბაიბურთიდან, ქახიდან, მარაშიდან, ტრაპეზუნდიდან და დადიანისა და გურიელის საქართველოდან მოსულნი, მასთან შეგროვილიყვნენ, ბჭობა გამართა იმის შესახებ, რომ გამოსულიყვნენ, ციხიდან და ომი ექნათ, თუ ციხეში გამაგრებულიყვნენ⁴⁰.

ჰასან რუმლუს *حسن التواريخ*-ში დად ელი კვლავ იხსენიება ჰიჯრით 974 წლის (=1566—67 წ.) ამბების გადმოცემისას, კერძოდ, დასახელებულია იმ ქვეყნებს შორის, რომელსაც სულეიმან კანუნიის დროს მოიცავდა ოსმალეთი: „მის სამეფოში შედიოდა არაბეთის ერაყი, ბასრა, დიარბექირი, საქართველოდან — დად ელი, ძულ-ყადარის ქვეყანა, ალაბი, სირია, ეგვიპტე, ყარამანი, თექვილი, ანატოლია, რომელიც სივასისა და თუყათისაგან შედგება; მალარიბში — ტრიპოლისი, ჯაზირე, ჰეჯაზი, იამანი, აღენი, ყათიფი, ქაფა და სტამბოლიდან ციხე ბეჩამდე მის მფლობელობაში იყო“⁴¹.

³⁹ შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 47.

⁴⁰ ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ, სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ე ლ ა დ ი მ ე რ ფ უ თ უ რ ი ძ ე მ, თბ., 1969, გვ. 12—13.

⁴¹ ჰასან რუმლუს ცნობები, გვ. 38.

ამგვარად, ოსმალური და სპარსული წყაროების თანახმად: 1. „დად ელი“ ეკუთვნოდა სამცხის ათაბაგს ყვარყვარეს; 2. ბრძოლა მანუჩარ-ყიზილ აჰმედ ოღლუსა და ყვარყვარე დივ-სულთანს შორის მოხდა ყარაჯა არტაანში (=დიდი არტაანი); დივ-სულთანმა დაარბია „დად ელი“. 3. „დად ელი“ ჰიჯრით 956 წელს (1549 წ.) დაიპყრეს ოსმალებმა. 4. არზრუმის გამგებელ ისქანდერ ფაშას საათაბაგოს აღმოსავლეთი მხარის გამგებელი ქაიხოსრო, ბაიხამ ბეგ ყაჯარი და თეიყუნ სულთან ყაჯარი „დად ელი“-ში შეეხვედნენ. 5. „დად ელი“ იხსენიება იმ ქვეყნებს შორის, რომელსაც სულეიმან კანუნის დროს ოსმალეთის შემადგენლობაში შედიოდა.

ს. ჯიქიამ *إلى ادا دلد* ელი მხოლოდ ენობრივად განმარტა: *إلى* არის ქვეყანა, 'მხარე,' *إلى ادا*-ს დად—ელი შეიძლება გავიგოთ „დადის ქვეყანა“-დ (შდრ. რუმელი — რუმთა ქვეყანა)⁴². სახელდობრ რომელ მხარეს გულისხმობდა „დად ელი“ ამის შესახებ თავიანთი თვალსაზრისით აქვთ გამოთქმული ვლ. ფუთურიძეს, რ. კიკნაძეს, კ. ტაბატაძეს და ვ. ჩოჩიევს.

ჰასან რუმლუს საქართველოს შესახებ ცნობების ქართული თარგმანის შენიშვნებში (ავტორი რ. კიკნაძე) ერთგან კითხვის ნიშნით არის „დად ელი“ იდენტიფიცირებული დადიანის ქვეყანასთან, მაგრამ იქვეა გარკვევით თქმული, რომ იგულისხმება დასავლეთ და სამხრეთ საქართველო⁴³. მერე კი, ამასიის ზავის პირობების გათვალისწინებით, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ჰასან რუმლუ „დად ელის“ სახელით უნდა გულისხმობდეს იმერეთს, ოდიშს, აფხაზეთს, გურიასა და ლაზის ქვეყანას⁴⁴. ამ მოსაზრების მიმართ სავსებით მართებულად შენიშნეს კ. ტაბატაძემ და ვ. ჩოჩიევმა, რომ სულთან სულეიმან კანუნის სამფლობელოთა შორის საქართველოდან დასახელებული „დად ელი“ არ შეიძლება იყოს მთელი დასავლეთ საქართველო, რომელიც ოსმალეთის მხოლოდ გავლენის სფერო იყო, არამედ სამცხის ტერიტორიის ის ნაწილი, რომელიც უკვე მიტაცე-

⁴² ს. ჯიქია, იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ, ენიმკის მოამბე, V—VI, თბ., 1940, გვ. 372.

⁴³ ჰასან რუმლუს ცნობები, გვ. 53.

⁴⁴ იქვე, გვ. 65.

ბული ჰქონდათ ოსმალებს და ოსმალურ ყაიდაზე იყო მოქცეული⁴⁵.

„დად ელი“ გაიგივებულია დადიანის ქვეყანასთან ე. ი. სამეგრელოსთან ისქანდერ მუნშის ქართული თარგმანის სქოლიოებში⁴⁶. عيسى عالى اراسى-ის ბევრ ხელნაწერ ნუსხასა და ბეჭდურ გამოცემაში عيسى عالى ენაცვლება დადიანს عالى-ას: „ქართლის მეფემ ლუარსაბმა, ბაში-აჩუკის მეფემ ბაგრატმა და დადიანის [ქვეყნის] მმართველმა მტრობა დაიწყეს, სათანადო მორჩილება არ გამოიჩინეს და წმინდა შაჰის ერთგული და მორჩილი ზემოხსენებული ქაიხოსროს ოლქის რბევა დაიწყეს. მათ წინააღმდეგ რამდენიმეჯერ გაიგზავნა ძლევამოსილი ლაშქარი. ბაში [აჩუკის] და დად ელის გამგებლები დაისაჯნენ“⁴⁷.

„დად ელის“ განმარტებისათვის სპეციალური სტატია გამოაქვეყნა ირანისტმა კ. ტაბატაძემ. სტატიაში „დად ელი“ მიჩნეულია კოლას საეპისკოპოსო ცენტრის დადაშენის აღმნიშვნელ ტერმინად⁴⁸, მაგრამ ისქანდერ მუნშის ქართული თარგმანის გამოქვეყნების შემდეგ, მკვლევარმა უფრო სარწმუნოდ მიიჩნია ვლ. ფუთურიძისა და რ. კიკნაძის თვალსაზრისი, შეცვალა საკუთარი დასკვნა დად ელის სამცხეში მღებარეობის თაობაზე და აღნიშნა, რომ „დად ელი“ დადიანის ქვეყანა თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოს გარკვეული მხარე უნდა ვიგულისხმოთ⁴⁹.

განსვენებულმა ე. ჩოჩიევმა მიიჩნია, რომ მართებულია დად ელის სამცხე-საათაბაგოში ლოკალიზება და თავის მხრივ წარმოადგინა დად ელის ეტიმოლოგიური ახსნის სამი ვარიანტი: 1) თურქების ბატონობის ხანაში კანტონის აღსანიშნავად გაერთიანდა ორი ტერმინი დადე-ში+გელე (კოლას თურქული სახელწოდება). ზეპირსიტყვიერებაში შ და გ-ს გაქრობის შედეგად > დადე-ელი >

⁴⁵ კ. ტაბატაძე, დად ელის განმარტებისათვის, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ. II, თბ., 1972, გვ. 176—182; ე. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიის მნიშვნელოვანი წყარო, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, 206; აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 1973, გვ. 186.

⁴⁶ ისქანდერ მუნშის ცნობები, გვ. 13—15.

⁴⁷ იქვე, გვ. 15.

⁴⁸ კ. ტაბატაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 182.

⁴⁹ შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 81.

დადელი ან 2) დაღის (დაღეში) ქვეყანა, ან 3) საათაბაგოს სახელმწიფო მოღვაწის დედისიმედის ქვეყანა⁵⁰.

ყველაფერი ეს გონებადამხვილურია და რამდენადმე შე-
საძლებელიც, მაგრამ საქმე ისაა, რომ აილი ად დად ელი გრა-
ფიკულად მცდარი ფორმაა, მიღებული არაბული **ا** და **و**
გრაფემების აღრევის შედეგად.

იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოს შესახებ ს. ჯი-
ქიამ გამოაქვეყნა 1866 წლის სტამბოლური გამოცემის მი-
ხედვით, რომელიც შორს დგას მეცნიერული გამოცემისაგან
და, ტექნიკური ხასიათის შეცდომებს რომ თავი დავანებოთ,
სავსეა მრავალრიცხოვანი დამახინჯებებით, განსაკუთრებით
— არათურქული საკუთარი სახელების გადმოცემისას. მათ
რიგშია ქართული ტაოს ქვეყნისათვის აილი ად-ის ნაცვლად
აილი ად-ის მაგალითიც. აილი ად კიდევ უფრო დამახინჯებუ-
ლი ად აილი და აილი ად ფორმითაა ევლია ჩელების „მოგზაუ-
რობის წიგნში“⁵¹.

პასან რუმლუს ლენინგრადისეულ ნუსხასა და სედონის
გამოცემაში იკითხება აილი ად. განსვენებულმა ელ. ფუთუ-
რიძემ აილი ად ფორმა შეცდომად მიიჩნია და აილი ად-იდ გა-
ასწორა⁵². შაჰ-თამაზის „თეზქერეს“ თბილისურ ნუსხაში (P
12/46) 11r-ზე სწორედ **و-ვიანი** ფორმაა: **قبل ارا بن بادايلي**,
هت მაგრამ ლენინგრადულში არასწორი აილი ად-ია (გვ.
105). ისქანდერ მუნშის **عالي اراي عباسي**-ის ლენინ-
გრადისა და თბილისის (P 12, გვ. 106) ნუსხებში აილი ად
ფორმაა იქ, სადაც საუბარია ქაიხოსრო ათაბაგის (აღმო-
სავლეთ სამცხე) ოსმალური ორიენტაციის გამგებლთაგან
რბევის თაობაზე. ბაქოს ნუსხაში კი აილი ად-ია. აილი ად
ქართული ტაოს ქვეყნის გადათურქულებული ფორმაა. ქარ-
თულისათვის დამახასიათებელი მკვეთრები თურქულში გა-
დმოცემულია ჰომოგენური მქლერებით **ت > ا**. შდრ., ტყე-
მლოვანა **داغملوانه**, ტბისყური **سورسبوز**⁵³, ტინის ხიდი **دینس**,
قیت, მუტავისი **اویس**⁵⁴.

⁵⁰ ე. ჩოჩიევი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186—187.

⁵¹ Evliya Çelebi, Seyahat name, ტ. II, გვ. 347, 360.

⁵² პასან რუმლუს ცნობები, სპარსული ტექსტი, გვ. 10.

⁵³ ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, გვ. 125, 288.

⁵⁴ ე. აბულაძე, სიმონ მეფის არზასულთან მურად III-ს, მრავალთავი, ტ. VII,
თბ., 1980, გვ. 156.

აღმოსავლურ წყაროებში ტაოს ქვეყანა **داو ايلي** ან **داو ايلي** იწოდება, უფრო ადრეკატორი **ايلي** **طاو** ან **ايلي** **طاو** ფორმითაც არის; **طاو ايلي** **ديمكه معروف اول اولكه** (F 134), *Kitabi Diyarbekiriyye*-შიც (გვ. 237, 277, 279), უზუნაჲსანის მიერ იშხანის ციხისა და ტაოს ქვეყნის გაძარცვაზე საუბრისას, ფიქსირებულია **ايلي** **طاو** ფორმა⁵⁵. **داو ايلي** ქართული ტაოს ქვეყნის შესატყვისია, მაგრამ ოსმალურში, როგორც წესი, ტაოს ქვეყანა გადმოიქცემა შესიტყვებით **داو** **ايلي** 'ტაოს ხალხის ოლქი' ან 'ტაოს მხარის ოლქი'. უცხოელმა ოსმანისტებმა შესანიშნავად იცოდნა, რომ **ايلي** **طاو** არის ქართული ტაო *Tao*. შდრ., *Dav Eli* (*dogrusu Tao Eli*)⁵⁶ და მაინც არასწორად გახმოვებულ გადათურქულებულ *Dav Eli* ფორმას იყენებენ.

F 134 დოკუმენტი ასეთივე სიცხადით წარმოგიდგენს სამცხის ფეოდალურ სახლებს შორის არსებულ ნათესაურ კავშირებს.

მეწიეთის მარხვანისა (Q 642) და კოპასძეთა ხელნაწერის (Q 969) მოსახსენებლები, სადგერის ჯვრის წარწერა⁵⁷ და ნავ-ყვარყვარეს შეწირულების წიგნი გვამცნობს, რომ „პატრონი“ ყვარყვარეს თანამეცხედრეა „ღვთივგვირგვინოსანი“ ანა იგივე ანა, ეპიკი კია გამოთქმული, რომ იგი შეიძლება ყოფილიყო საქართველოს რომელიმე მეფის ნაცოლარი, რადგან, ჩვეულებრივ, ეპითეტი „ღვთივგვირგვინოსანი“ მეფე-დედოფალთა სახელებს ერთვის⁵⁸. F 134 დიდად ავრცობს ცნობებს ანას სახლის შესახებ. თითქმის სრულად წარმოგიდგენს მთელ საგვარეულოს. რამდენიმეჯერ იხსენიება ყვარყვარეს სიმამრი, ანას მამა სურხანი, რომელსაც ხუთი ძე ჰყავს. მათგან უფროსის სახელია ქუცნა (**قوحنه**). ძმას ჰქვია ბოქნუქი. მისი ბიძაშვილები (?) არიან იოთამი⁵⁹ და რეზბარი (ელეზბარი). ყველა ესენი შალიკაშვილის სახლის წევრები ჩანან.

სურხანი იხსენიება ამილახორის სახლის კრებულის მოსახსენებელში (S 1246): „პატრონისა ეკატერინასი და ძეთა მათთა: ბოქასი, სურხანისი, გარსევანისი და გურგაქისი სკნომცა არს სკ“⁶⁰. განსე-

⁵⁵ ვიოწმებ F. Kirzioğlu-ს დასახელებული წიგნის მიხედვით, გვ. 171.

⁵⁶ იქვე, გვ. 116.

⁵⁷ ა. ჩხარტიშვილი, *მამე ოქროშქედელი*, თბ., 1978, გვ. 9.

⁵⁸ ქრ. შარაშიძე, *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები*, გვ. 75.

⁵⁹ ფრანგულ გამოცემაში; და; გრაფელების აღრევის გამო შეცდომით ამოკითხულია აქნაშაძე.

⁶⁰ ქრ. შარაშიძე, *სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები*, გვ. 19.

ნებულმა ქრისტიანე შარაშიძემ „პატრონი ეკატერინა“ ქეთონ ყოფილი ქრისტიანისა და ვახუშტი ყოფილი ვასილიოსის შთამომავლად მიიჩნია (მაგრამ კითხვის ნიშნით). არგუმენტად კი ის მოიხმო, რომ ეკატერინას სახელი უშუალოდ მისდევს ქეთონ-ქრისტიანისა და ვახუშტი-ვასილიოსის სახლის წევრების სიას⁶¹. აქედან ცხადია, რომ „პატრონი ეკატერინა“ თავისი მოდგმით მჭიდრო ნათესაურ კავშირშია ქეთონ-ქრისტიანე და ვახუშტი-ვასილიოსთან, მაგრამ საეჭვოა, რომ იგი იყოს მათი ასული ანუ და ამუან, ელიზბარ, იოთამ, გულქან და თამარისა. განა შეიძლებოდა შალიკაშვილთა სახლის ასულის შვილებიც შალიკაშვილები ყოფილიყვნენ?!

შალიკაშვილების საგვარეულო სახელის მქონე ვარაზას მამად იხსენიება სურხანის იერუსალიმის ჯვრის აღაპებში. 1567 წელს სურხანის შვილს ვარაზას, თავისი ძმის, თამაზ ყოფილი თადეოზის სულისათვის სააღაპედ განწესებული 100 ნაღდი ფლური გაუგზავნია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში⁶². ეგევე ფაქტი აღნიშნული არის გოლგოთის სუნაქსრის (H 1661) აღაპშიც: „სურხანის შვილის თამაზის სულისათვის“— „ჩნ ერთობილ ქართველთა დაუკიდეთ დიდებულსა და შესაძრწუნებელსა გოლგოთას ერთი კანდელი... ჟამში სადამდის ქართველობა იყოს არავინ მოუშალოს, უკე დღე და ღამე დაუვსებლად ენთებოდეს და მისი სული წირვაზე იხსენიებოდეს თამაზ ყოფილის თადეოზს შნდნეს ღ“⁶³.

ამგვარად, თუ თურქულ დოკუმენტში მოხსენიებული სურხანის იდენტიფიკაცია ამილახორის სახლის კრებულის მოსახსენებელსა და ჯვრის აღაპებში მოხსენიებულ სურხანთან სწორია, მაშინ ყვარყვარეს მეუღლე ანა ყოფილა სურხან შალიკაშვილის ასული. F 134-ის მიხედვით სურხანს 4 ვაჟი ჰყავს. მათგან ერთს ჰქვია ქუცნა, მეორეს თამაზი და მესამეს ვარაზი (ჯვრის აღაპები). თურქულ დოკუმენტში ბოქნუქად სახელდებული მისი ძმა იქნება ამილახორის სახლის კრებულის მოსახსენებლის ბოქა.

იოთამ და ელიზბარ შალიკაშვილებს დოკუმენტში ერთგან სურხანის ძმისშვილებად იხსენიებენ: سورخانك فرنداشى اوغلى, რამდენიმე სტრიქონის შემდეგ კი—اوغلى ბიძაშვილებად. ქართული წყაროე-

⁶¹ იქვე, გვ. 62

⁶² ე. ლ. მ. ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის თბ., 1962, გვ. 89, 147

⁶³ ე. ლ. მ. ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი: ს. ჯანაშვიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XV—B, თბ., 1948, გვ. 43.

ბის მიხედვით პირიქით, ელიზბარ და იოთამ შალიკაშვილების დის (?) ეკატერინას შვილია სურხანი⁶⁴.

ელიზბარ და იოთამ შალიკაშვილები XVI ს-ის დასაწყისში თმოგველთა მამულს ფლობენ: „თმოგველნი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა შალიკაშვილთა ელისბაალს და იოთამს აქუს⁶⁵. თურქული რელაცია თმოგვის მფლობელად მხოლოდ რეზბარს (=ელიზბარს) ასახელებს — „თმოგვის წყლის ზემო წელზე მგელციხედ წოდებული ერთი მტკიცე ციხეა, ისიც თმოგვის ნაპიფს ექვემდებარება. თმოგვის ციხის პატრონს რეზბარს უწოდებენ. იგი ყვარყვარეს სიმამრის სურხანის ძმისშვილი და იმ უსჯულო ყვარყვარეს მეტად სახელოვანი აზნაურია“. საბას ლავრის ტუპიკონის (A 647) ანდერძის მიხედვით ელისბარსა და იოთამს ოლთისშიც უცხოვრიათ, ბანას ძელი ჭეშმარიტის მონასტერში⁶⁶.

აღნიშნული ცნობების გათვალისწინებით შედგა ათაბაგ ყვარყვარე III-ის და მისი მეუღლის ანნას სახლის გენეალოგიური შტო (იხ. აქვე).

დოკუმენტში დასახელებულია ამილახორთა ცნობილი გვარი და მისი წარმომადგენელი ქოპიაჩი. ეს არის ქოიარ-ყოფილი ქერობინი, რომელიც იხსენიება ამილახორთა სახლის კრებულის მოსახსენებლების ანდერძში: — „ღმერთო და ყოვლად წმინდაო ღ-ისმშობელო და მისნო წმინდანო! შეეწიენით მას საუკუნესა პატრონსა სულკურთხეულსა ქოიარ-ყოფილსა ქერობინს და მის(ს)ა მეცხედრესა პატრონსა თამარ და ძეთა მისთა“⁶⁷. იხსენიება იგი აგრეთვე XI ს-ის სვინაქსარის მინაწერში: „სულსა ამილახორს ქოიარ-ყოფილსა ქერობინს შეუდნენ ღმერთმან“⁶⁸. ქოიარ-ყოფილი ქერობინის თანამეცხედრე თამარი კი არის და ელისბარ და იოთამ შალიკაშვილებისა⁶⁹.

დოკუმენტის ფრანგულ თარგმანში ქოიარ ამილახორი გაიგივებულია ყანდურალისთან. ყანდურალი გვარად დოლენჯისშვილი დასახელებულია „მესხურ მატიაწეში“. ფანასკერტელთან ერთად ყანდურალი გაისარჯა და ათაბაგის ოჯახს აცნობა ურჩი აზნაურების ავი განზრახვა, რითაც გადაარჩინა ისინი დაღუპვას. ამავე დროს არზრუმის იჯმალ დავთარში (1539 წ.) რეგისტრირებულია ზიმი (ქრისტიანი)

⁶⁴ ქრ. შარაშიძე, მასალები, გვ. 211—12, მისივე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 61—62.

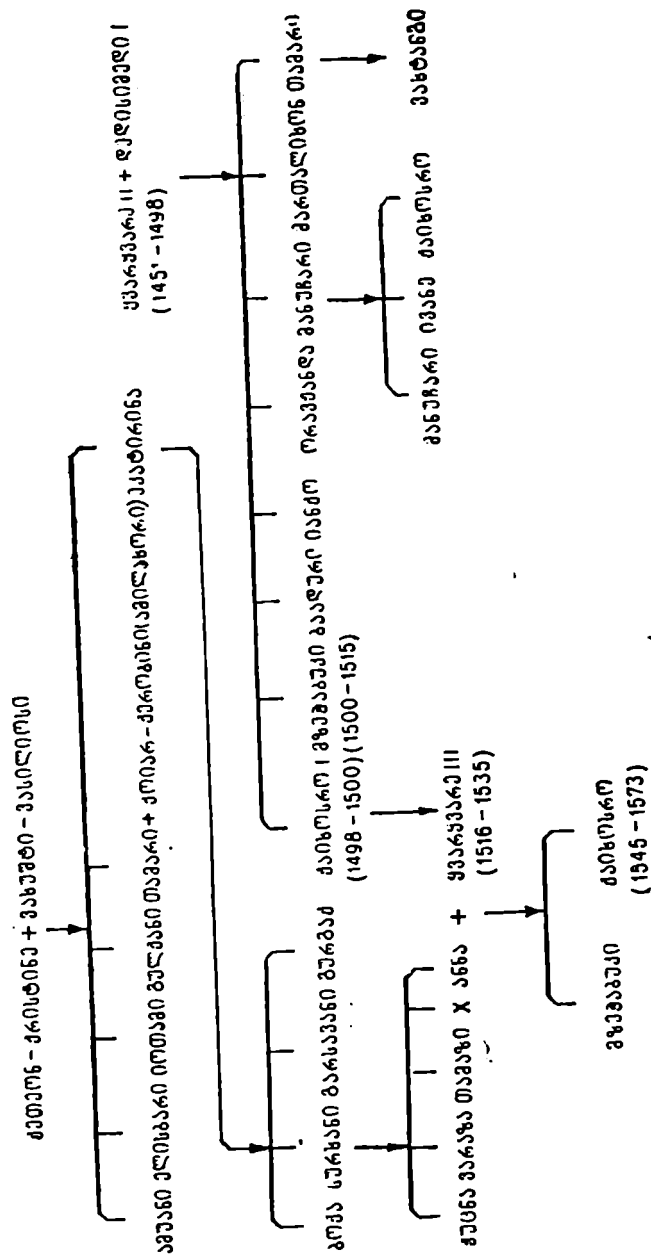
⁶⁵ ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 34.

⁶⁶ ქრ. შარაშიძე, მასალები..., გვ. 212.

⁶⁷ ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 19.

⁶⁸ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. 1. შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს თ. ბრეგვაძემ, მ. ქავთარიამ და ლ. ქუთათელაძემ, თბ., 1973, გვ. 437.

⁶⁹ ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 63.

ათაბაგ ჟედილიქი III და მისი შვილის ანას სახლის გენულოგიური შტო

ყანდურალი ولد بنو ارزيٰ سوغ. მაწალახეთში (ზიენის ნაპიდე, მდებარეობს სარიყამიშის ჩრდ. ნაწილში, ბარდუსის ხეობაში). XVI ს. 60-იან წლებში კი ოლთისის მეკიდრი ზიმი ყანდურალი საქართველოს და ირანის ამბებს ატყობინებს სულთანს და ამგვარი სამსახურის სანაცვლოდ მას უბოძებენ 3000 ახჩა შემოსავლიან თიმარს⁷⁰. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარშიც იხსენიება აზნაური ყანდურალი. იგი ფანაკისა და ფანასკერტის რაიონში ფლობს საყანე, საიონჯე და საბამბე მიწას, ვენახსა და წისქვილს⁷¹. ამგვარად იმ ფეოდალური სახლის შვილთაგან, რომლის საგვარეულო სახელი ყანდურალი იყო ნაწილი ოსმალთა სამსახურში ჩამდგარა, ნაწილი კი გადასახლებულა ქართლში. შდრ. „დოლენჯისშვილნი აწ ჩამოსულნი მესხიდან“⁷². საერთოდ ცნობილია, რომ მესხი ფეოდალების ერთი ნაწილი გამაჰმადიანდა, ნაწილმა კი მიიტოვა მამა-პაპეული სამეკიდრო და შიდა ქართლს მოაშურა⁷³.

დოკუმენტის შედგენის დროს ხახულის ხეობის ციხეები დროებით ხელთ ჰქონია როსტომს. იგი შეიძლება იყოს ამატკისშვილის გვარისა. 1576 წელს ათაბაგთა წინააღმდეგ შეთქმულებს შორის დასახელებულია ამატაკ ძე ამატკისშვილის როსტომისა და მათი ძმისწული როსტომი. გამოდის, რომ როსტომი ამატკისშვილთა ფეოდალური სახლის საგვარეულო სახელია. ამატკისშვილებს კი XVI ს-ის დასაწყისში დაუკავებიათ ხერთვისართა ადგილი: „ხერთვისარნი სსაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა ქაშქამისძისა ეულზედა არიან, ამატაკიანთა აქუს“⁷⁴.

ნიშანდობლივია, რომ ოსმალებმა 1578 წელს არფაქსად ამატკისშვილს, რომელმაც ხერთვისი და კიდეც ხუთი ციხე „შესძლენა“ მათ, „ხახული სასანჯახოდ მისცეს“⁷⁵. ჩვეულებრივ, სანჯაყბეგებს იურთლუქისა და ოჯალქლიქის წესით თავიანთი მემკვიდრეობითი მამულები ეძლეოდნენ საგამგებლოდ⁷⁶.

დოკუმენტი ჯავახეთის მფლობელად წარმოგვიდგენს შერმაზან

⁷⁰ F. Kirzioğlu. დასახ. ნაშრომი, გვ. 233.

⁷¹ „დავთარი“ ტ. II, გვ. 337, 378, 381, 387 და ა. შ. ბაქე-გრამონი ყურადღებას ამახვილებს იმ ფაქტზე, რომ ცნობილი ოღუზური ეპოსის Dede Korkut-ის ერთ-ერთი სიმღერა ეჭება ყანდურალს, Kanı koca-oğlu Kanturalı Boyun. O. Ş. Gökyay, Dede Korkut Hikayeleri, İstanbul, 1976, s. 133—158.

⁷² ქ. რ. შ. ა. რ. ი. ძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 43.

⁷³ ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 725—726.

⁷⁴ ქ. რ. შ. ა. რ. ი. ძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 34.

⁷⁵ იქვე, გვ. 49.

⁷⁶ ვ. ჯ. ჩ. ი. ე. ე. ი, სამცხე-საათაბაგო მე-17 საუკუნის მეორე მეოთხედში, სტალინის სახელმწიფო პედაგოგიკური უნივერსიტეტის შრომები, VI, 1958, გვ. 332.

ოლულს. შემაზანი (შერმაზანი) დიასამიძეთა საგვარეულო სახელია. შერმაზან დიასამიძე 1552 წელს მოაკვლევინა შაჰ-თამაზმა ქაიხოსროს სხვა ურჩ თავადებთან ერთად. ამრიგად, თურქული დოკუმენტი საბუთიანობას მატებს წ. კიკნაძის მიერ პასან რუმლუს ქართული გამოცემის შენიშვნებში გამოთქმულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ ფარსადან გორგიჯანიძე შეცდომით მიიჩნევს ვახუშტისა და შერმაზანს ლორე-ბამბაკის პატრონებად: „პასან რუმლუსა და ისქანდერ მუნშის მოწმობით მათ თმოგვისა და აყშაპრის ოლქი ეკუთვნოდათ, და მეორე, ფ. გორგიჯანიძის მიერ მოხსენებული „შერმაზან და ავალ“ შერყენილი „შერმაზან ოლი“ უნდა იყოს⁷⁷, შეცდომა არაბული ანბანის ნიშნების აღრევის შედეგი ჩანს.

სოციალურ ტერმინთაგან დოკუმენტში ძირითადად აზნაური იხმარება. აზნაურია ყველა დიდი ფეოდალი, იქნება ის ყანდურალი, სურხანი, როსტომი, ელისბარი თუ იოთამი. ესენი კი იმ ფეოდალური სახლების შვილნი აღმოჩნდნენ, რომლებიც მცხეთის საკათალიკოსო მამულების სიაში თავადებად იწოდებიან. შდრ. სათაური „წდისა და ცათა მობაძვისა კათოლიკე სამოციქულოსა საპატრიარქოსა მცხეთისა ეკლესიისა ძულთაგან საქონებელნი და სამწყსონი სამცხეს თავადნი და [სო]ფელ[ნი]. 1516 წ. ახლოს“⁷⁸. ამასთანავე ყვარყვარეს ბიძა მანუჩარი და მისი შვილები — ივანე და ქაიხოსრო სახელდებულნი არიან „პატარა ბეგებად“, ნახსენებია წვრილი აზნაურებიც: „ხახოს რაიონი იშხანის სახელითაც არის ცნობილი. აქ დაახლოებით 100 სოფელია. მათ შორის 20—30 დამოუკიდებელი, უსჯულო, წვრილი (სა) აზნაურია“. იქნებ ასეთივე წვრილი აზნაურები იგულისხმება იოთამისა და ელისბარის მორჩილ აზნაურებში: „მათ თავიანთი შეიარაღებული მსახურების (سوار) გარდა 40—40 და 50—50 დაქვემდებარებული ხელქვეითი (سوار) აზნაური ჰყავთ“. ჩანს, დოკუმენტის შემდგენი ჯერ კიდევ არ იცნობს ტერმინს „თავადი“, მაგრამ შესანიშნავად განარჩევს ჯაყელების საგვარეულოს შალიკაშვილ, ამილახორ, დიასამიძე, ამატკიშვილი, დოლენჯიშვილისაგან და ყველა მათგანს უდიდგვარო — „თაბუნ“ და „ედნა“ — აზნაურთაგან.

ძირითადად ასეთია ფაქტები და სახელები, რომლითაც ქვემოთ გამოქვეყნებული თურქული დოკუმენტები ავრცობენ ან აზუსტებენ XVI საუკუნის I მეოთხედის სამცხის ისტორიის ღრმადე ცნობილ წყაროებს.

დოკუმენტები შედგენილია ოსმალური არზებისათვის ნიშანდობლივი აბსტრაქტული ფორმულიარით. თითქმის ერთნაირია ყველა მათგანის

⁷⁷ პასან რუმლუ, გვ. 59—60.

⁷⁸ ქრ. შარაშიძე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 31.

პროტოკოლი და ესქატოკოლი. გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ იბაშე-
რის წერილი ქურცინასთან (E 6668). მოკლე introductive-ს მოსდევს
ძირითადი ნაწილი. წერილი დაცლილია „აზიატიკური მრავალმსიტყვე-
ლობისა და ქებაებისაგან“⁷⁹.

დოკუმენტებში დასტურდება არქაული ზმნური ფორმები, აწმყო
დროისათვის⁸⁰ *اورور*-*اورور* *اورور* *اورور* ინახავს, *اورور* *اورور* „შეყოვნე-
ბული არის, შეჩერებულია“ და *اورور* -მორფემა გერუნდიუმის მწარმო-
ებელი-inca-ს ფუნქციით.

⁷⁹ ქართული დიპლომატიკისათვის მიუღებელი აღმოსავლური ფორმულების შე-
სახებ წერდა ერეკლე II გენერალ პოტიომკინს შუშის ხანის იბრეიმის წერილის გამო-
„იბრეიმ ხანისაგან თქვენს მაღალმსვლელობასთან მოწერილის წიგნში ტიტული აზია-
ტიკურად დიდად ვრცლად და მრავლად ეწერა განვრცელებისათვის, რომელიც აზიატი-
კური მრავალმსიტყველობა და ქებაები ეწერა ის დავატევებნეთ. ამისთვის არაჲც იმაე-
ბის თარგმანით თავი შეგწყენოდათ და არც არა თქვენი გამოსაყენებელი იყო და რაც ძა-
ლოდვა იმ წიგნში ის კი ვთარგმნე ქართულად, რომელსაც თარგმანი ამას ჰქვით დაიწერება“,
მოსკოვი, ძაცსაჲ №23, სექმე 13, ნაწილი მე-4 ; Межкавказские политические и тор-
говые связи Восточной Грузии (конец 60-х—начало 90-х годов XVIII в.). До-
кументы и материалы, I вып. Материал подобрал и подготовил к печати В. И
Гаирекели, Тб., 1980, с. 78.

⁸⁰ Ф. Е. Корш, Происхождение формы настоящего времени в западно-
тюркских языках, Древности восточные, т. III, 1907.

თურქული დოკუმენტების ქართული თარგმანი

E 6478/1*, თოფქაფის სასახლის არქივი

მაღალი ზღურბლისა და უზენაესი სამეფო კარის წინაშე, ნურასოდეს შეწყდება მისი სიდიადე, ულირსი მონის მოსახსენებელი ის არის, რომ ღვთივეურთხეული შაჰბანის პირველ რიცხვებში¹ ვანისა² და ვასთანის³ რაიონებში მომხდარი ამბების გამო⁴ ბაიბურდისა⁵ და ერზინჯანის⁶ ვილაიეთები დაფრთხნენ და ძალიან შეშინდნენ. რადგან ბაიბურდის ციხის შეკეთება დამთავრებული არ იყო, სასაზღვრო რაიონების ბეგები ფრთხილად მოქმედებდნენ და ჩვენსკენ წერილებს აგზავნიდნენ. ამ დროს კი ბითლისის⁷ ბეგმა შერეფ ბეგმა⁸ რამდენიმე კაცი შეარჩია და ისინი ბაიბურდამდე მივიდნენ, ალაშკერტის⁹ ნაჰიეს დარბევის გამო მოულოდნელად რაიმე არ მოხდესო. იმ ადგილებში, რომელთა დაცვა საჭირო და აუცილებელი იყო, ყარაულები გაიგზავნა. წყეული ყიზილბაშების ქვეყანაში ნამდვილი ამბების შესატყობად აგზავნილ იქნენ ჯაშუშები. იმისათვის, რომ ციხის შეკეთება ზამთრამდე არ გაგრძელებულიყო, მშენებლობისა და ფორტიფიკაციის მიზნით მოსახლეობიდან საკმაოდ ბევრი შეგროვდა. მათ მეთვალყურეებად დაინიშნენ ბაიბურდის ბეგის მეჰმედ ბეგის¹⁰ ხელქვეითნი. ვიდრე აქაიქ გზა და ზოგი მთა იყო ჩაკეტილი, სიფრთხილზე გამოვიჩინეთ და ქელქიდისა და შირინის¹¹ მხარეში შევყოვნდით.

თუ უბედური შაჰის ამბავს იკითხავთ, ვანისა და ვასთანის აოხრების შემდეგ ადილ-ჩეევანის¹² ბეგმა პალიდ ოღლიმ¹³, ერჯიშის ბეგმა¹⁴ ქურდ-ბეგმა¹⁵ და ვანის ბეგმა თექელუ სენანმა¹⁶ საგანგაშო მაცნეები¹⁷ გაუგზავნეს — „ქვეყანა ჩვენი გაძარცვეს, ცოლ-შვილი დაგვიტყვევეს. ვიმედოვნებთ, რომ შაჰი ჩვენზე მოწყალებას მოიღებს და დახმარებას გაგვიწევს. ჩვენი მხრიდან, როგორც კი შურს ვიძიებთ, ვიდრე ძალ-ლონე გვეყოფა მათ საზღვრებს გავანადგურებთ“.

* J. L. Bacque-Grammont-ს დოკუმენტი გამზადებული აქვს გამოსაკვეყნებლად.

ურწმუნო შაპი საშინლად აფორიაქდა. ყორჩი¹⁸ გაგზავნა უჯან-ში¹⁹, კარავი ააშლევინა ურწმუნო ჯაიანს²⁰ და ასე უბრძანა: „შენს განკარგულებაში მყოფი ასქერებით წახვალ და ალადალს²¹ მიხვალ. წყეული დივ ალიც²² თავისი ასქერებით შემოგიერთდება. ნურც ერთ დღეს, ნურც ერთ საათს. ნუ შეისვენებთ, იარეთ და თქვენც ის საზღვრები დაანგრიეთ, დაწვით და იავარკყავით“. ჯაიანი აიყარა და ვიდრე ხოიდან²³ ყარანულდერეს პირს²⁴ მიაღწევდა, ისევ მოვიდა ყორჩი და წინა გეგმაზე ააღებინეს ხელი: „თქვენ-თქვენ ადგილებზე დარჩით, თუ ალაპი ინებებს, მეც თავრიზისკენ ვიზამ პირს. ამიტომ ჩემთვის ზამთრის სადგომის მომზადებაზე იზრუნეთ“. ბრძანების შესაბამისად თვალყურს ადევნებდნენ საზამთრო სადგომის მომზადებას როგორც თავრიზში, ისე ისფაჰანსა და ყუმში²⁵. მაგრამ შაპი თავრიზში არ ჩამოსულა, იგი ყუმის ახლოს, ბეშფარმაკის²⁶ სახელით ცნობილ იალალზე იმყოფება. ჯაიანი კი თავრიზშია. დივ ალი აღმიდანის²⁷ სახელით ცნობილ რაიონშია. პალიდ ოლლუ, ქურდ-ბეგი, თექელუ სენან-ბეგი და მსგავსნი უსჯულონი თუჯი ბაზარში²⁸ დაბანაკდნენ. ხოლო ალფალუდ პალიდ ოლლუ²⁹ და კარაჯა ილიასის ძენი³⁰ 200-მდე კაცით კალიზმანის³¹ მხარეში არიან. უსჯულო ისპაკ ოღლის მხრიდან გაგზავნილი ფირი სათილმომ ოლლუ 15 კაცით ავნიქში³² იმყოფება.

ავნიქში მცხოვრები სომხები დაიფანტნენ და საქართველოსკენ წავიდნენ. ორი ოჯახი კი ბაიბურდში მოვიდა. ამჟამად წყეული ჯამაათი დამშვიდებულია და თავის საზღვრებს იცავს.

თუ საქართველოს ამბავს გამოიკითხავენ, გასულ წელს მისი უზენაესობის, ღვთის ჩრდილისა და ქვეყნის საფარველის ფადიშაჰის მიერ ტრაპიზონიდან გაიგზავნა ზიმი³³ აღაჯუკის ძე იაკუბ-შაპი დადიანთან³⁴ და გურიელთან³⁵ ხარაჯის მოსათხოვნად. ახლა დაბრუნდა უკან და მისი ელჩი დადიანისაგან ხარაჯით დატვირთული მიდის მაღალ სამეფო კარზე.

თუ ყვარყვარეს ამბავს იკითხავენ, მანუჩართან ბრძოლაშია. საქართველოში ზოგიერთი, მაგალითად მეფე დავითი³⁶ მანუჩარის მხარეზეა, ზოგიერთი კი — იმერეთის მეფითურთ³⁷ ყვარყვარეს მხარეზეა. ერთმანეთთან ბრძოლაში და ერთიმეორის ზოცვა-ჟლეტაში არიან გამუდმებით. ამჟერად ერთსაც მტკიცედ შეკავშირებული ჯამაათი ჰყავს და მეორესაც. თითოეული თადარიგს იჭერს უახლოესი ბრძოლისათვის.

რაც შეეხება უბედურ შაჰს, ამბობენ რომ იგი შეიძლება გამოსაზამთრებლად იყოს ყუმში. იმის ზუსტად გასაგებად თუ სად აპირებს ზამთრის გატარებას და რა გეგმები აქვს, რამდენჯერმე გაიგზავნა გამოცდილი პირებიდან ერთგული კაცები. აგერ 5—6 თვეა მის ბანაკ-

ში არის წასული ჩვენი ხალხიც. თუ მოწყალე ალაჰმა ინება, იმედი გვაქვს ღვთის შეწევნითა და ფადიშაჰის მზრუნველობის ძალით მოიპოვებენ ზედმიწევნით სრულ ცნობებს და მოახსენებენ სეპედნიერ მაღალ ზღურბლს.

აქამდე მომხდარი ამბები ეს არის რაც მოგახსენეთ. რაც შეეხება დანარჩენს, ბრძანება ეკუთვნის მაღალ სამეფო კარს.

ლატაკი მონა-მორჩილი

შადი³⁸.

მინაწერი verso-ზე: 'რუმის ბეგლარბეგის წერილი არის'.

E 7206, თოფქაფის სასახლის არქივი

მაღალი სამეფო ზღურბლისა და უმაღლესი სამეფო სასახლისადმი, ნურასოდეს შეწყდება უზენაესობა მისი, უღირსი მონის არზა ის არის, რომ ამასწინათ ბედნიერების მფარველი ზღურბლიდან წმინდა ბრძანება მოვიდა, რომელსაც მთელი მსოფლიო ემორჩილება. მისი კეთილი შინაარსი ასეთია: ქურცინას შეიღმა იბაშერმა ზაქარიას შვილი ხახულარი³⁹ დაიჭირა და მის 5 აზნაურთან ერთად ციხეში ჩასვა, დაჭერის ამბავი თავის მამას, ქურცინას შეატყობინა ამირად წოდებული თავისი კაცის საშუალებით. ქურცინამ კი არზა წარმოუდგინა ჩემს ბედნიერების მფარველ ზღურბლს და ამგვარად გამოცემულ იქნა სეპედნიერი დიდებული ბრძანება: როცა ხსენებული ჩემი უავგუსტოესი ბრძანებით შენამდე მოაღწევნ და მოვლენ, შენ შესაფერისი პირი გააყოლე თან და წარგზავნე ბაიბურდის სანჯაყბეგთან⁴⁰, ხოლო იგი ისპირის⁴¹ სუბაშისთან⁴² მივიდეს, ისპირის სუბაშიმ კი თავისი კაცი გააყოლოს და გაგზავნოს საქართველოში. ზემოხსენებულ ქურცინას შეილს იბაშერს მოთხოვოს ზაქარიას დაჭერილი ვაჟი თავისი ხუთი აზნაურით და საქართველოდან წამოიყვანოს. მეგრე კი შესაბამისი დაცვით საქმისათვის გამოსადეგი პირები ჩემს მაღალ კარზე გამოგზავნე, რადგან ასეთი ბრძანება იყო, მაღალირიგული ბრძანების თანახმად ხსენებულ ამირს კაცი აახლეს და ქურცინას შეილთან გადმოხივების წერილი (استماع) ⁴³ დაიწერა. მაღალი სამეფო კარიდან წარმოგზავნილი კაცი ბაიბურდის ბეგ მეჰმედ ბეგთან მივიდა. ჩვენს კაცებს მან კიდევ თავისი კაცი აახლა და ისპირში გაგზავნა. იქიდან კი ჩვენი კაცი და მეჰმედ ბეგის კაცი ისპირის სუბაშის კაცის თანხლებით საქართველოში ჩავიდნენ და მივიდნენ ქურცინას ძესთან, იბაშერთან და როცა ქვეყნისმფარველი ფადიშაჰის პატიოსანი

ბრძანება წარუდგინეს, მან რამდენსამე დღეს გააჩერა ჩვენი ხალხი თავისთან და ყვარყვარესთან კაცი გაგზავნა მოსათათბირებლად. მან შემოუთვალა, ზაქარიას შვილი გადაეცი, იმ ხუთ აზნაურს კი ნუ მისცემო. ზაქარიას შვილი ჩააბარა, 5 აზნაური კი არა. ზაქარიას შვილი ჩვენმა ხალხმა დაუყოვნებლივ წამოიყვანა, იგი ბედნიერების კარზე გაიგზავნა. მაგრამ ქურცინას შვილმა იბაშერმა ქვეყნის მფარველი ფადიშაჰის წმინდა ფირმანი რომ იხილა, მაღალი ზღურბლიდან დაბრუნებული ქაფირის შესახებ თქვა, მე ეს არ გამიგზავნია, მაგრამ ვითარებას კი მოვასხენებო. ეს ამბავი როგორც კი მოხდა, ამასწინათ მაღალ ტახტს მოახსენა თქვენმა მონა-მორჩილმა.

როცა ქურცინამ გაიგო, ის კაცი მოისყიდა, შვილის სახელით წერილი დააწერინა და ათქმევინა — რა შედეგიც მოჰყვება — ომი იქნება თუ მშვიდობა, თუ ზავი, ქვეყნის შესახებ რასაც კი გაიგონებს, რაღაცას მოიმიზეზებს და შემთხვევას არ გაუშვებს, რომ ვინმეს პირით დაუყოვნებლივ არ შეატყობინოს სულთნის უზენაეს კარს.

არც საქართველოა ამბების გარეშე დარჩენილი და თუ საქართველოს მდგომარეობას იკითხავთ, ასეთია: ყვარყვარეს ხელქვეითი აზნაურთაგან რამდენიმე მანუჩარის მხარეზე გადავიდა და ყვარყვარეს უღალატა. ჩვენი დესპანი დივ ალი ერევნიდან აიყარა და დღეს ან ხეალ საქართველოში შემოიჭრება 3000 ყიზილბაშით — ყვარყვარემ ხალხში ხმა გაავრცელა. სახელმწიფოს შაჰის ლაშქრისათვის საური⁴⁴ სჭირდებოდა, ცხვარსა და საქონელს, თაფლსა და ერბოს გადასახადი დაადო და შეგროვებას შეუდგა. ის აზნაურები შეშინდნენ და კვლავ ყვარყვარესთან დაბრუნდნენ. როცა ერთ ადგილზე მოიყარეს თავი, ლოცვა აღავლინეს და ოლთისის⁴⁵ ციხეზე წამოვიდნენ. მანუჩარმა კი უყურადღებობა გამოიჩინა. ციხეში მხოლოდ ერთი აზნაური დატოვა. თვითონ ხუთი აზნაურის თანხლებით გაიქცა და ივანესთან⁴⁶ წავიდა. ყვარყვარემ შეიტყო თუ არა მანუჩარის ციხიდან წასვლის ამბავი, ციხეს მოუბრუნდა, გარს შემოადგა და ბრძოლა გამართა. ციხის კარზე კი ისევ ქართველთაგან იმ ციხის მცველი აზნაურის ნათესავი გაგზავნა და გადმოიბირა. მათაც ციხე ჩააბარეს, ახლა შიგ თავისი აზნაურები ჩააყენა და დაიკავა.

თუ გარეწარი ყიზილბაშების ამბავს იკითხავთ, უსჯულო შაჰი ამჯერად ყუმში იმყოფება. დივ ალი კი სეიდ ჩუქურში — ერევნად სახელდებულ მხარეშია, ურწმუნო ჯაიანი თავრიზში არის. სხვა უსჯულო ემირები თავთავიანთ ადგილ-სამყოფელში ცხოვრობენ.

ხოლო ბაღდადში მყოფ უსჯულოთა ბანდამ გზადაკარგულ შაჰს ასეთი ამბავი აცნობა — დიარბექირის⁴⁷ მხარეში გავრცელებული ჭორი თუ მართალი ის არის, რომ გაზაფხულზე ანატოლიის, ყარაშანიისა და დიარბექირის ლაშქარი გაერთიანდება და თუ ბაღდადზე გამოილაშ-

ქრებენ, ამის გამო საჭირო გახდება შაჰის ბრძანების მიხედვით მოქმედება. შაჰმა კი სამ ბეგს უბრძანა გზების გახსნისთანავე ბაღდადში ჩახვალთ და თუ ნათქვამი გამართლდება, სასწრაფოდ შეგვაცუბინეთ, თუ არ ახდება, ნუ აირევ-დაირევით. ამ მხარის მიმართ ყურადღებით იყავით-ო, ახლანდელი ვითარება ასეთია⁴⁸.

მალალი ალაჰის წყალობით, კვლავ რასაც კი შევიტყობთ მალალ სამეფო ტახტს ეცნობება. თუ ღმერთმა ინება, დანარჩენი ბრძანება ქვეყნის მფარველი კარისაა.

ლატაკი მონა

გლახაკი შადი.

E 6668, თოფქაფის სასახლის არქივი

ქურცინა-ბეგის შვილის იბაშერის მიერ მამასთან გამოგზავნილ წერილის პირი.

მოკითხვის შემდეგ გაცნობებ, რომ თუ აქაურ ახლანდელ ამბავს იკითხვენ, სვებედნიერი ფადიშაჰის უდიდებულესობას ასეთი არზა წარუდგინე: შეიბე-ხანის⁴⁹ შვილი თემურ-ხანი⁵⁰ ასქერებით მოვიდა და ყიზილბაშების სერასქერ ზეინალ ხანს შეხედა. დიდი ბრძოლა და ომი ქნეს, ბოლოს ყიზილბაშთა სერასქერი გატყდა, ბრძოლის დროს ხსენებული ზეინალ-ხანი⁵¹ დასცეს. ხორასანი, პერათი, ბადახშანი, მერვი და საერთოდ ხორასნის მთელი ქვეყანა აიღეს. როცა ეს მოხდა, შაჰი საჰნაში⁵² (صحنه) იყო. გაიგო თუ არა, საჰნიდან წამოვიდა და ყუმის მიმართულებით 7 ფუნდუკის⁵³ მანძილზე გაუდგა გზას. ყუმში გამოზამთრების თადარიგი დაიჭირა. ამ ამბებში ექვი არ შეგეპაროთ და უნდობლად არ მოეკიდოთ.

მშვიდობით იყავით.

E 6678, თოფქაფის სასახლის არქივი

მალალი სამეფო ზღუერბლისა და უმაღლესი სასახლისადმი, ნუ-რასოდეს შეწყდება მისი უზენაესობა, და იყოს იგი თავისუფალი ჟამთა სიავისაგან, უღირსი მონის მოსახსენებელი ის არის, რომ გარეწარი ყიზილბაშები არღებელიდან⁵⁴ წავიდნენ და უჯანის ველზე მივიდნენ. ხორასნიდან⁵⁵ ქორემირმა⁵⁶ რამდენჯერმე გაუგზავნა შიკრიკი —

ჩალათაელები დიდი ჯარით დაგვესხნენ თავს და საზღვარი ხორასნამდე მოვიდაო. ამ ცნობამ მათ შორის განხეთქილება ჩამოაგდო. ვიდრე შეამბოხე ჯანბერდის⁵⁷ სიკვდილის ამბავს შეიტყობდა, მტკიცედ ჰქონდა გადაწყვეტილი რუმისაქენ⁵⁸ მიეპყრო ყურადღება. მაგრამ სამწუხარო ცნობამ თავ-გზა აუბნია და განზრახვა ჩაიშალა. ჩემმა მსტოვრებმა შეგვატყობინეს, რომ ხსენებული ქორემირის აღნიშნული გეგმა სულ ჩაიფუშა. თავრიზში დიე. ალი დატოვა მკაცრი ზომების მისაღებად, მაგრამ უფრო კი შესაძლებელია, რომ დიე ალიდ წოდებული უსჯულო მოწვეული იყოს ჩალათაელთა ასაკლებად. ბაღდადის ბეგი, შაჰ ალიდ⁵⁹ წოდებული მწვალებელი, გარდაიცვალა. მისი სიკვდილის ამბავმა შაჰზე დიდად იმოქმედა და დაამწუხრა. მწერალიც ვერ შესძლებს სპარსეთის ქვეყნის უკიდურესი მდგომარეობის აღწერას. საქმე იქამდე მივიდა, რომ სეიდ ჩუქურის რეაჰას⁶⁰ უმრავლესობამ თავისი ოჯახის გამოსაყვებად ლუქმა-პურისათვის საქართველოს მიაშურა, სიფაპიები⁶¹ კი თავრიზში წავიდნენ. მოენის შესაპყრობად სეიდ ჩუქურში რამდენჯერმე წავიდა ჩემი ხალხი, მაგრამ ლატაკებს გარდა ვერაინ ვადმოიბირეს. სიფაპიები ვერ ჩაიგდეს ხელთ, რომ ხელმწიფის კარზე მოენე გაგზავნილიყო. ჯამუშები თავრიზში კვლავ ქურთების მხრიდან გაიგზავნა, ხოლო სეიდ ჩუქურში მოენის შესაპყრობად არზრუმზე გავლით გაიგზავნა კაცები. მაღალი ალაჰის წყალობით, თუ რაიმე ამბავს შევიტყობთ და მოენეს მოიყვანენ, სამართლიანობის თავშესაფრის ზღურბლზე გამოიგზავნება. რისი ძალ-ლონე შეგვწევს ეს არის — ხონთქრის კარს მოენედ გამოსადეგი პირი ეყოლება.

ამასწინათ არზა წარმოადგინეს ბედნიერების კარის ზღურბლზე გამოსაგზავნად. მოვიდა ყვარყვარეს ლატაკი მონა. ამ კეთილად მოქმედმა კაცმა მოითხოვა და ჩემი ერთგული პირებიდან წერილის დამტარებელი მეჰმედი, ხოლო საქართველოს წესისა და ვითარების მცოდნე სიფაპთაგან აჰმედი გაიგზავნა. ისინი ახლახან დაბრუნდნენ და ის პასუხი მოიტანეს, რომ ყვარყვარე სრულიად შემობრუნდა ჩვენსკენ. შეცოდებისათვის პატიებას გვევედრება და ხონთქარს თხოვს, რომ იგი თავის გულწრფელ მონად მიიჩნიოს და დანაშაულის შენდობა სურს. მთელი არსებით შეიძულა ყიზილბაშები. ამის დასადასტურებლად, თავისი გულწრფელობისა და ერთგულების მაუწყებლად უნდა რომ აენიქის ციხე [ოსმალებმა] ჩაიგდონ ხელთ. ამასთანავე მისი სურვილი ის არის, რომ იყოს იგი შეწყწარებული და შენდობილი, ხოლო მოწინააღმდეგე აზნაურები დამორჩილებული და დაქვემდებარებული. აზნაურების კუთვნილი ციხეები და მამულები დაიპყრონ, რათა ყველაფერი ხონთქრის საგამგებლო გახდეს. თუ ციხეების გარდა, მათი სამფლობელოებიც გადაეცემა, დაე ასე იყოს, ისიც ხონთქარმა დაიცვას და მართოს! ყვარყვარეს ერთადერთი სურვილია, რომ

მისი მტრები იყვნენ დამარცხებული, თვითონ კი ითხოვს საქმისათვის გამოსადეგი ერთი აზნაურის გაგზავნას სულთნის კარზე, ოღონდ, აწ გარდაცვლილი ზონთქრის დროს ბედნიერების კარზე მყოფ ერთ-ორ აზნაურს გაძლიერებულ მეთვალყურეობას უწევდნენ და ამიტომაც არც ერთმა აზნაურმა არ მოინდომა წასვლა. თუ აღნიშნულ მკაცრად ნათვალყურეე პირებს წყალობის წერილს უბოძებთ და ჩვენსკენ გამოაგზავნით, აზნაურების გულს მოიგებთ და ამის შემდეგ სანდო ხალხი არასოდეს მოაკლდება სულთნის კარს. შესაძლოა თვითონ ყვარყვარეც ეახლოს სამეფო კარს. ერთი სიტყვით, როცა ყვარყვარეს დაიქვემდებარებთ, მთელი საქართველო იქნება დაპყრობილი, რადგან მისი ბეგების შთამომავალია. როცა დამორჩილდება, წინააღმდეგობის გაწევას ვერავინ გაბედავს. ქვეყნის შემამკობელი ნათელი აზრი ის არის, რომ მხოლოდ მისი დაქვემდებარება უფრო მეტს ნიშნავს ვიდრე 100 აზნაურის დამორჩილება.

თუ ხსენებული ყვარყვარეს დამორჩილების სურვილი გაჩნდება, მის მოსამხრობად უნდა გაიგზავნოს უავგუსტოესი ბრძანება. ბრძანება, რასაც არ უნდა ეხებოდეს, ყველა შემთხვევაში გამოცდა იქნება და [შემდეგ] იმის მიხედვით იმოქმედებთ მის ერთგულებაში დარწმუნდებით თუ ორპირობაში.

დანარჩენი, ბრძანება დიდებული ციური სამეფო კარისაა, დაე მისი ჩრდილი, მსგავსი ბედნიერების მაუწყებელი ფენიქსისა, მუდამ ეფაროს ხალხის თავებს აღდგომის ღვთისმშობელ!

მონათაგან ყველაზე უღირსი

გლახაკი ფაიქი⁶².

F 184, სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივი, ფეკეტეს ფონდო

ღვთივდაცული გზა კარაამიდიდან⁶³ და ჩაფაკჩურიდან⁶⁴ მუშაბადის⁶⁵ მარცხენა მხარეს ბინგიოლის⁶⁶ სახელით ცნობილ იალალამდე აღწევს. მათ შორის მანძილი ძღვეამოსილი ჭარის სვლით მხოლოდ 15 ფუნდუკის გავლით დაიფარება. გზა საქართველოს ქვეყნისაკენ ბინგიოლის სახელით ცნობილი იალალიდან გადის ბასიანის⁶⁷ დაბლობზე, ავნიქის ციხის მარცხნივ, ჩობანის ხიდის⁶⁸ ახლოს, შეიძლება თვითონ ჩობანის ხიდზე გავლითაც. როგორც კი საქართველოს ტერიტორიაზე ფეხს დაადგამ, მარჯვენა მხარეს საზღვარი გასდევს უსჯულო ყვარყვარეს აზნაურთაგან ყანდღურალად წოდებულის მამულს. ის ადგილები მისი მამულია. 200 სოფელია ქუფის⁶⁹ ციხიდან ვიდრე საფინ-

კი⁷⁰ სახელით ცნობილი ადგილის გასწვრივ მიაღწევდნენ. ის ქუფი პატარა ციხეა. აქვს რამდენიმე ციხეაბო საბრძოლო ადგილი, მაგრამ ძლიერი დარტყმის გადამტანი კი არ არის. აქ მდებარე სოფლების უმრავლესობა ზემოაღნიშნულ ყანდურალს ეკუთვნის. მცირე ნაწილი კი აზონის⁷¹ შვილებად ცნობილი აზნაურებისაა. ზოგიერთი კი ყვარყვარეს სახსოა. ყანდურალიც მხოლოდშობილი როდია. მას რამდენიმე ძმა უნდა ჰყავდეს.

საქართველოს ტერიტორიაზე ხსენებული ბასიანის ოლქში შესვლისას მარჯვნივ დაბლობი დაგხვდება. მის მარჯვნივ კი ყიზილბაშთა ქვეყანაა⁷². იგი კალიშმანად წოდებული ადგილის პირისპირაა. თავისუფალი ტერიტორია მარცხენა მხარეზეა. თუ მიზნად დაისახავ იქიდან შესვლას, ტაოს ქვეყნის სახელით ცნობილი ოლქის ბოლო უნდა გაიარო. ტაოს ოლქი მჭიდროდ დასახლებული ვრცელი ქვეყანაა. ტაოს ქვეყანაში პირველად შეგხვდება შექერლიდ⁷³ წოდებული ადგილი. იგი მამირვანის⁷⁴ ციხის მიდამოებშია. იქ ბევრია ბალახი და წყალი. იალღები ულამაზესი, სანადირო ადგილები უამრავი. საერთოდ ძალიან კარგი მხარეა. ეს ხსენებული მამირვანის ციხე პატარა ციხეა. მთის კალთიდან მწვერვალამდე ციხის სანახებია. შექერლის ნაპირიდან გამოსული მდინარე⁷⁵ მასთან ახლოს უხვევს და მოედინება. აღნიშნული მამირვანის ციხე ყვარყვარე ათაბაგის სახსოა. მაგრამ დროებით ჩაბარებული აქვს მის მოურავს, ნარიმანად სახელდებულ აზნაურს. მარჯვენა მხრიდან მისი მომიჯნავე ჰიმაღარის⁷⁶ რაიონიცა და ციხეც იმ ნარიმანის ქვეყანაა. ხსენებული ნარიმანის ოლქი შეიცავს 40—45 სოფელს. ამგვარად ზემო მხარეში ყვარყვარეს საგამგებლო საქართველოს ქვეყნები ესენია, რომლებიც ხსენებულ იქნა.

აღნიშნული სანახების მარჯვნივ, ერთი ფუნდუკის დაშორებით თორთუმის⁷⁷ ციხეა; ამ მხარეს ხახოს⁷⁸ ხეობას უწოდებენ. ძალიან კარგი რაიონია. გარდა ამისა რამდენიმე პატარა ციხეც არის, ერთს ალჯაყალას⁷⁹ უწოდებენ. თორთუმის ციხე თავდაპირველად ყვარყვარესი იყო. მაგრამ დროებით ქურციანს ხელში გადავიდა: ქურციანს ძველი მთავარი ციხე კი ალჯაყალა იყო. ხსენებული ციხეები ამგვარად დროებით ხელთა აქვს ერთ უსჯულო აზნაურს, სახელად როსტომს. ხახოს მხარე იშხანის⁸⁰ სახელითაც არის ცნობილი. აქ დაახლოებით 100 სოფელია. მათ შორის 20—30 დამოუკიდებელი წერილი აზნაური ცხოვრობს. აქ ჩამოთვლილ ნაპირებში შესასვლელი ადგილებია ოჯაჯის⁸¹, ისპირისა და ვესრიქის⁸² მხარეები. დასაწყისიდან აქამდე ხსენებული მიწები საქართველოს საზღვრებია და იმ შემთხვევაში, როცა ლაშქარი საქართველოში შეჭრას გადაწყვეტს, ხსენებული მიდამოებიდან თუ შევა. ეს აქ დამთავრდა.

ცოტა ზემოთ ნახსენები მამირვანის ციხის ძირიდან ერთი მდი-

ნარე გამოდის და მიემართება ციხისაკენ, რომელსაც ოლთისი ჰქვია. იმ ციხეს რომ მიაღწევ, ჩამოხტები. მამირვანის ციხესა და ოლთისის ციხეს შორის ჯარისათვის ერთი დღის სავალ გზაზე სადგომია. ოლთისის ციხეცა და მამირვანის ციხეც ყვარყვარეს სახასობია. ხსენებული ოლთისის ციხე ძველთაგანვე ტაოს ქალაქი იყო. ოლთისის ციხე ტაოში მდებარეობს. ტაოში დაახლოებით 200 სოფელია მჭიდროდ დასახლებული და ჩინებულად მონაშენები. სწორი, ვაკე, და დაბლობი ადგილებია. ამ მხარის მთები და ველები უაღრესად კეთილნაშენია.

ამის შემდეგ საქართველოში ახალციხის⁸³ მიმართულებით არის ადგილი, რომელსაც ფანაკი⁸⁴ ჰქვია. აქედან ფანაკამდე ორი ფუნდუკის გავლით მიაღწევ. ფანაკად წოდებულ სოფელში ეკლესიაა ყელის ფორმისა⁸⁵. ესეც ტაოს ეკუთვნის. მასა და იქეთა მხარეში მდებარე არტაანის ქვეყანას⁸⁶ შორის ერთი მოზრდილი გორაა⁸⁷. ბეჭითად მავალი ერთ დღეში გადაივლის მას. კარგი გასაჩერებელი ადგილია. ამას რომ გადაივლი, არტაანის სახელით ცნობილ მხარეში ჩახვალ. ის არტაანის დაბლობი უმშვენიერესი ადგილია საქართველოში. თმოგვის⁸⁸ ციხემდე არის 300 სოფელი, შესანიშნავად განაშენები და დასახლებული; მინდვრები ბალახიანი, წყლიანი და სათიბი ვაკე ადგილებია.

არტაანის მარცხნივ მდებარეობს შავშეთი⁸⁹ და არტანუჯი⁹⁰. არტანუჯის ციხე პატარა ციხეა; სულ ცოტა ხნის წინ ყვარყვარემ იგი თავის ბიძაშვილს, ივანეს წაართვა. ამის იქით მდინარე ჭოროხის ქვემო წელის ორსავე ნაპირზე აქარის და მურღულის⁹¹ რაიონებია. იმ ქვემო მხარეს მიაღწევ და გზაც დასრულდება.

უკან და ცოტა ზემოთ არტაანია, რომელიც უკვე მოხსენიებულ იქნა. მასზე ერთი გზა კიდეც გადის, ადრე, იაკუბ ფადიშაჰის⁹² დროს, ახალციხის წინააღმდეგ საღვთო ომი ამ გზის გავლით წარუშართავთ⁹³. ამ გზით შეხვალ და გამოხვალ. ის გზა კუმლუჯად⁹⁴ წოდებული ცნობილი გზაა. გარდა ამისა, არტაანის დაბლობზე კიდეც გადის ერთი გზა, რომელიც თმოგვის ციხემდე აღწევს. თმოგვის ციხე კი საკმაოდ ცნობილი და მიუვალი ციხეა საქართველოსი. მის ზემო მხარეს, თმოგვის წყალზე განიერი სიმაგრეა. წინათ, სულთან სელიმ-ხანის დროს, როცა ყიზილ აჰმედ ოღლი მირზა ბეგმა საქართველო დალაშქრა, ყვარყვარეს სიმაგრე, უსჯულო, სახელად სურხანი, თავისი ხალხითა და ოჯახით იმ გამოქცეაბულში იყო⁹⁵. ქურცინას ხალხი და ოჯახის წევრებიც მასთან იყვნენ. მირზა ბეგმა რამდენიმე აზნაური შეიპყრო. ისინი იქიდან გამოიყვანა. ქურცინას მაღალი სამეფო კარზე წასვლის ძირითადი მიზეზი იმ გამოქცეაბულიდან მისი ხალხისა და ოჯახის წევრების გამოყვანა და მისთვის შეუტყობინებლად მათი მაღალ სამეფო კარზე გაგზავნა იყო. მოგვიანებით თავადაც წავიდა თავის შვილებთან ერთად⁹⁶.

იმ თმოგვის წყლის ზემო წელში მგელციხედ წოდებული ერთი მტკიცე ციხეა⁹⁷. ისიც თმოგვის ნაპიფს ექვემდებარება. თმოგვის ციხის პატრონს ელიზბარს უწოდებენ. იგი ყვარყვარეს სიმამრის სურხანის ძმისშვილია და იმ უსჯულო ყვარყვარეს ერთ-ერთი მეტად სახელოვანი აზნაურია.

თმოგვის ნაპიფს უკან ჯავახეთის სახელით ცნობილი ერთი ოლქია, რომელიც ეშვება ყიზილბაშთა ქვეყნისაკენ. უამრავი ვაკე ადგილი აქვს და მინდორი. სოფლები მჭიდროდ დასახლებული. არტანის მხარე გამორჩეული ადგილია საქართველოსი. იგი მასთან ერთად ერთ ქვეყანას წარმოადგენს. სოფლებს მოიცავს, იქ აწყურის დიდი ეკლესია არის⁹⁸. ვიდრე მას მიაღწევდე, დაახლოებით 200 სოფელია. აწყურის ეკლესიასთან რომ მიედინება და ეშვება, იმ მდინარის ზემო წელში მდებარეობს საქართველოს (=სამცხეს)⁹⁹ მთავარი ქალაქი სახელად ახალციხე. მის გარშემო 200 სოფელია. საქართველოს ცნობილი და მრავალრიცხოვანი მხარეები თუ ქვეყნები აქ დასახლებული ადგილებია. ამათ გარდა კიდევ ბევრია სხვა რაიონი, დიდი თუ მცირე ადგილი, მაგრამ აქ არ მოიხსენიება.

ყვარყვარედ წოდებული უსჯულოს ნათესავი და მასზე დამოკიდებული ერთ-ერთი პირია მისი ბიძა მანუჩარი. იგი ეკლესიაშია განდგომილი. ბიძაშვილს ივანე ჰქვია. ივანე ბეგს ერთი ძმა ჰყავს, მას ქიხოსრო ჰქვია. პატარა ბეგების სახელები ესენია აქ რომ იქნა ჩამოთვლილი. ყვარყვარეს ცოლის ძმები არიან სურხანის შვილები — ხუთნი ძმანი. ამ ხუთიდან უფროსის სახელია ქუცნა, ერთ ბიძაშვილს ელიზბარი ჰქვია. ელიზბარს ძმა ჰყავს სახელად იოთამი. მათ თავიანთი ნამდვილი მსახურების (نور) გარდა, 40—40, 50—50 მათზე დამორჩილებული (نورس) აზნაური ჰყავთ. სურხანს ერთი ძმაცა ჰყავს, სახელად ბოქნუქს (ბოქა) ეძახიან. მასაც რამდენიმე ვაჟი ჰყავს. გარდა ამისა ერთი უსახელო უსჯულო კიდევ არის, მას სახელად ასლრადუხს (اسفراو) ეძახიან. ის აქ ხსენებულების მოწინააღმდეგე პირია. ყველა მათი ძმები და შვილები, აქ დასახლებულები და შესაძლოა უფრო მეტნიც, ერთად არიან. ერთი აზნაურიცაა სახელად ანდრომანი, მისი ტერიტორიაა უდეს¹⁰⁰ რაიონი. ისიც ამათთან ერთად არის. აზნაური სახელად ყანდურალი თავისი ძმებითურთ და ამილახორი ცნობილი გვარიდან არიან. მას (ამილახორს) სახელად ქოჰარს უწოდებენ. ბევრი ძმა ჰყავს. ესეც მრავალრიცხოვანი ჯამათია. მათ შორის ის ცნობილი პიროვნება არის. მისი ტერიტორია მიმოფანტულია, როგორც აქ აღნიშნული ვილაიეთის შიგნით, ისე მის საზღვრებს გარეთ.

ერთი კიდევ არის შე[რ]მაზანოღლუ. თავისი ნათესავებითა და ხელქვეითი პირებით ესეც მათი ტოლი და სწორია. მისი სამფლობე-

ლო ჭავახეთად წოდებული ადგილია. ძირითადად ყვარყვარეს ექვემდებარებიან აქ ჩამოთვლილი პირები.

იქითკენ, აწყურად წოდებული ეკლესიის წინ ჩამდინარე წყალი საქართველოს (=ქართლის) საზღვარია, რომელიც ვახტანგ მეფის¹⁰¹ ქვეყანა არის. იგი მირზა ჭაბუკის¹⁰² დისშვილი იყო და გარდაიცვალა. მას შვილები დარჩა, რომლებმაც თავიანთი მამის მიწები დაინაწილეს. იმის იქით თბილისის ქვეყანაა, რომლის იქით შაჰის¹⁰³ ბეგი — ლევან ბეგი არის¹⁰⁴.

აქედან ქვეით ხეობაში ქუთაისის ქვეყანაა, ეს ის ადგილებია, სადაც სულთან სელიმ-ხანი მივიდა და საღვთო ომი გადაიხადა¹⁰⁵. ესენი უსჯულო ყვარყვარეს ხანები (sic! ც. ა.) არიან. უფრო ქვევით არის გურია¹⁰⁶, რომელიც ტრაპიზონს ესაზღვრება. იმის იქით სოხუმამდე¹⁰⁷ დადიანის ქვეყანაა. იგი (სოხუმი) ძველ დროში ნავსადგური ყოფილა. მასთან ეშვება იალბუჯის მთის კალთა. იმის იქით კი არის აფხაზეთის ქვეყნები¹⁰⁸. მთების უკან მდებარეობს ჩერქეზეთის ქვეყანა და ლეკისტანი დარუბანდამდე, რომლის სამხრეთით შირვანის ქვეყანაა.

დასრულდა.

შენიშვნები ქართული თარგმანისათვის

1. აგვისტოს ბოლო დეკადა.
2. ვ ა ნ ი — ოლქი და საოლქო ცენტრი ვანის ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროზე. თურქებმა დაიპყრეს 1548 წელს.
3. ვ ა ს თ ა ნ ი — ქალაქი ვანის ტბის სამხრეთით, ახლანდელი გევაში (Gevaş) შედის ვანის ოლქში.
4. ბაყე-გრამონის აზრით აქ უნდა იგულისხმებოდეს ვანისა და ვასთანის ყიზილბაში მმართველის ურქმავ სულთნისა და ივაზ ბეგის მტრობა. Şah Ismail, la campagne D'Egypte et la Menace Ottomans de 1518, ხელნაწერი, გვ. 484. მათ ურთიერთობაში აქტიურად ჩაერია შერეფხანი მან ურქმავ სულთანს (=თექელუ სენანი?) მოთხოვა ივაზ ბეგის განთავისუფლება, მაგრამ უარი მიიღო. მაშინ თავის ლაშქარს უბრძანა ვანი და ვასთანი დაენგრია და გაეძარცვა. იხ. Haraf-name, ტ. I, გვ. 350.
5. ბ ა ი ბ უ რ დ ი — მდებარეობს მდ. ჭოროხის პირას არზრუმტრაპიზონის გზაზე, არზრუმიდან 100 კმ მანძილზე. ადმინისტრაციულად ადრე შედიოდა არზრუმის ოლქში, ახლა კი გუმუშჰანეს ოლქის სანჯაყია 20156 მცხოვრებით.
თურქეთის რესპუბლიკის თანამედროვე ადმინისტრაციული ერთეულებისა და ტოპონიმებისათვის ესარგებლობ 1975 წლის მონაცემებით, Genel Nüfus Sayımı Idari Bölünüşü, ანკარა, 1977 წ.
6. ე რ ზ ი ნ ქ ა ნ ი — ოლქი აღმოსავლეთ ანატოლიაში. მდებარეობს ევფრატის დაბლობზე, არზრუმიდან დასავლეთით, 176 კმ მანძილზე.
7. ბ ი თ ლ ი ს ი — ქურთისტანის მთავარი ქალაქი. XVI საუკუნეში იგი მონაცვლეობით ხან ოსმალეთს ეპყრა და ხან ყიზილბაშებს. ახლა თურქეთის რესპუბლიკის ოლქია აღმოსავლეთ ანატოლიაში.
8. შ ე რ ე ფ-ბ ე გ ი — ემირი შერეფ-ბეგი (1485—1533—34) ბითლისის გამგებელი, ისტორიკოსი შერეფ-ხან ბითლისის პაპა. 1508 წელს ყიზილბაშებმა დაიპყრეს ბიზანდისი და შერეფ-ბეგი თავრიზის ციხეში

გამოეცეს. 1514 წელს გაიქცა ტყვეობიდან და კვლავ დაეუფლა ბითლისს. ჩალდირანის ომში ოსმალთა მხარეზე იბრძოდა. 1531—1532 წ. გადავიდა ყიზილბაშთა მხარეზე. დაიღუპა 1533—34 წ. ულამა თექელუსთან ბრძოლაში. შერეფ-ბეგისა და ულამა-ბეგის მტრობის შესახებ ერცლად იხ. შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 15—18.

შერეფ-ბეგი 30 წელი მართავდა ბითლისის დამოუკიდებლად. მის სახელს უკავშირდება ბითლისის საკრებულო მეჩეთი შარაფიფე, მედრესე, ბაზარი და ქარაფან-სარაი. იხ. *Шараф-наме*, ტ. 1. გვ. 439—62, 464—74.

9. ა ლ ა შ ე რ ტ ი — მდებარეობს აღმოსავლეთ ანატოლიაში, აღრის ოლქის სანჯაყია და 72 სოფელი ექვემდებარება. ალაშკერტში სოფ. ჩანგლში არსებობდა ქართული საეპისკოპოსო კათედრა. იხ. ექ. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938. გვ. 78—80.

10. მ ე ჰ მ ე დ ბ ე გ ი — ბაიბურდის ბეგი მეჰმედი იგივე ყიზილ აჰმედ მირზა მეჰმედ ბეგი. იხ. აქვე, გვ. 12, 13, 22.

11. ქ ე ლ ქ ი თ ი და შ ი რ ი ნ ი — ორთავე შედის გუმუშჰანეს ოლქში, ბაიბურდთან ერთად. ქელქითი მდებარეობს მდ. ქელქითზე, მისი მარჯვენა შენაკადია მდ. შირინი.

12. ა დ ი ლ ქ ე ე ა ზ ი — თბილისის ოლქის სანჯაყია 25 სოფლითა და 20800 მცხოვრებით.

13. ჰ ა ლ ი დ ო ლ ლ ი — უვეის ბეგი ჰალიდ ოღლი ფაზუქი. ცნობილია, რომ ფაზუქი II ფუზუხთა ტომი მართავდა ერჯიშის, ადილგევანისა და ალაშკერტის მხარეს. უვეის ბეგი ჰალიდ ოღლი ოსმალთაგან მამამისის სიკედილით დასჯის შემდეგ კვლავ ყიზილბაშთა სამსახურში ჩადგა. იხ. *Шараф-наме*, ტ. I. გვ. 375.

14. ე რ ჯ ი შ ი — მდებარეობს ვანის ტბის მიდამოებში. შედის ვანის ოლქში, ექვემდებარება 65 სოფელი.

15. ქ უ რ დ-ბ ე გ ი — ქურდ-ბეგ შარაფლუ-უსთაჯლუ, 1508 წელს, მას შემდეგ, რაც სეფევიდებმა დაიპყრეს სომხეთი და ქურთისტანი, ბითლისის ცახეზე მეთვალყურეობა შაჰ ისმაილმა მიანდო ქურდ-ბეგ შარაფლუ-უსთაჯლუს. *Шараф-наме*. ტ. I, გვ. 446.

16. თ ე ქ ე ლ უ ს ე ნ ა ნ ი, იგივე ურქმაზ სულთანი (?!).

17. ტექსტში წერია *تیرلیک* 'ტირლით დახმარების მოხოვნელი'.

18. ყ ო რ ჩ ი — სასახლისა და შაჰის მცველი ცხენოსნების რაზმი.

19. უ ჯ ა ნ ი მდებარეობს ირანის აზერბაიჯანში, ახლანდელი ბოსტანაბადის მიდამოებში. გრილი ადგილია, ამიტომ ირანის შაჰები ირჩევდნენ მას საზაფხულო სადგომად.

20. **ჯ ა ი ა ნ ი** — უსთაჯლუ ჩაიან სულთანი — სეფევიდების მთავარსარდალი ოსმალეთის ფრონტზე. გარდაიცვალა 1523 წელს, როგორც ზეინალ-აბდინ ალი წერს, თავისი ბუნებრივი სიკვდილით. იხ. **О. А. Эфендиев, Образование азербайджанского государства сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, г. с. 164.**

21. **ა ლ ა დ ა ლ ი** ორია, ერთი მღებარეობს აღრის ოლქში, მეორე კი ყარსში, არაქსის მარჯვნივ. ალადალი იხსენიება „თაქმილათ აღ-აზ-ბარშიც: Победоносные знамена весной этого года двинулись в Эрзинджан для наказания Ала-ад-довле Зулькадара и взяли путь через Алатаг у Терджана. **О. А. Эфендиев, Образование азербайджанского государства сефевидов, с. 148.**

22. **დ ი ვ ა ლ ი** — დივ-სულთან რუმელუ, შაჰ ისმაილის სარდალი, ერევნის გამგებელი. 1524 წელს ამირთა ამირადაც დანიშნეს. ჩუზა-სულთანმა მოაკვლევინა 12 წლის შაჰ თამაზს. იხ. **Шараф-наме ტ. II, გვ. 174—175.**

23. **ხ ო ი** — მღებარეობს ირანის აზერბაიჯანში, თავრიზის ოლქის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, საავტომობილო გზით უკავშირდება თავრიზსა და ბაქს.

24. **კ ა რ ა ნ უ დ ე რ ე** — კარანგუ დერე, იგივე ყარანყუდარე — იხსენიება **Шараф-наме-შიც, ტ. II გვ. 184.** შენიშვნებში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ შეიძლება ეს იყოს სოფელი კარანგუ, რომელიც მღებარეობს ირანის აზერბაიჯანში ტბის პირას, თურქეთის საზღვართან ახლოს მაკინის ოლქში, იქვე, გვ. 292. შდრ; „ჩვენ ხოის ყარანყუდარეს გავემართეთ და იქ ვთევზაობდით“, შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 29.

25. **ყ უ შ ი** მღებარეობს თეირანის სამხრეთ-დასავლეთით, მდინარე ყუშმის ხეობაში, თეირან-ისფაჰან-შირაზის მაგისტრალზე. ყუში მეშვედთან ერთად ირანის რელიგიური ცენტრია (155 მეჩეთით), განთქმულია ხელოსნური ნაწარმით.

ყუშში არის დამარხული ქართლის მეფე როსტომი (1632—1658) და მისი ძე ვახტანგ V შაჰნავაზი (1658—1675). იხ. **შაჰ-თამაზის საუბარი ოსმალეთის ელჩებთან, გვ. 70.**

26. **ბ ე შ ფ ა რ მ ა კ ი** — იგივე ფანჯანგუშთი, ჰამადანის ჩრდილო-დასავლეთით მღებარე მთა, საიდანაც იღებს სათავეს მდინარე სეფიდ რუდი, იხ. **Шараф-наме, ტ. II, გვ. 279.**

27. **ა ლ მ ი ღ ა ნ ი** — სომხეთში მღებარეობს

28. **თ უ ჯ ი ბ ა ზ ა რ ი (?)**.

29. **ა ლ ფ ა ლ უ დ ჰ ა ლ ი ლ ო ლ ლ უ** — ავნიქის გამგებელი.

30. **ყ ა რ ა ჯ ა ი ლ ი ა ს ი** — ყარაჯა ილიას ბაიბურდლუ, შაჰ ისმა-

ილთან დაახლოებული პირი. მან დაიპყრო სომხეთში მენდუშის ციხე, რაზედაც ლაპარაკია „თაქმილათ ალ-ახბარში“ (იხ. О. А. Фендиев, დასახ. წიგნი, გვ. 144) და ჰასან რუმელუს „აჰსან ათ-თავარის“-ში, (იხ. გვ. 19).

31. კ ა ლ ი ზ მ ა ნ ი — იგივე აღზევანი. შედის ყარსის ოლქში, აერთიანებს 63 სოფელს 45 460 მცხოვრებით, თვითონ კალიზმანში 11 520 სული ცხოვრობს.

32. ა ე ნ ი ქ ი — ახლანდელი Güzelhisar ‘ლამაზი ციხე’, არზრუმის ოლქის ფასინლერის (=ბასიანი) რაიონის ჩობანდედეს თემის სოფელია 737 მცხოვრებით, ოსმალებმა დაიპყრეს 1534 წელს. შუა საუკუნეებში ხშირად იხსენიებოდა აენიქის ციხე.

33. ზ ი მ ი — ისლამური სახელმწიფოს არამაჰმადიანი ქვეშევრდომი.

34. დ ა დ ი ა ნ ი — მამია III (1512—1532).

35. გ უ რ ი ე ლ ი — მამია I (1512—1534).

36. ქართლის მეფე დ ა ვ ი თ X (1505—1524).

37. იმერეთის მეფე ბ ა გ რ ა ტ III (1510—1564).

38. შ ა დ ი ფ ა შ ა, რუმის ბეგლარ ბეგი. იხ. აქვე. გვ. 20.

39. ხახულარი იხსენიება 1516 წელს მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის სამწყსო სამცხის თავადთა სიაში „ხახულარნი სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა“ (Ad 91) „ხახულარი სასაფლაოთა და მონასტრითა“ (Ad 697), იხ. ქ რ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები, გვ. 35.

ხახულარი ისევე როგორც ხერთვისარი, სლესარი, ოზიზარი, ოთარი, ოლთისარი საგვარეულო სახელწოდებაა წარმომდგარი სამფლობელოს სახელიდან, მაგრამ ვერ დაგვიდგენია რომელი ფეოდალური გვარი ფლობდა ხახულს. სამცხის თავადთა სიაში ხახულარს არ ახლავს წინამორბედთა გვარი. შდრ., ოთარნი||შალიკასშვილები, ლობიერნი||დიასამიძეები, ქაშქამისძეები||ხერთვისარნი და ა. შ. ჩვენი დოკუმენტის ხახულარი ანთროპონიმი „ზაქარიას შვილი ხახულარი“. იქნებ რაიმეს ამბობდეს ის ფაქტი, რომ „1556 წელს მტბევრად დაჯდა ხახულარი წყმედიძე, მამია საბა“, ქ რ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, იქვე, გვ. 36. ზაქარია სხვადასხვა ფეოდალური სახლის გვაროვნული სახელი ჩანს. გერგეტის სულთა მატიანეში იხსენიება ზაქარია კავკასიძე — „კავკასიძესა ზაქარიას შ-ს ლ-ნ“. კავკასიძეები ტაოს ფეოდალები იყვნენ და შედიოდნენ იშხნელის სამწყოსში — „სულ საკავკასიძო“ ქართლის კათალიკოსს ემორჩილებოდა. თისლის სვინაქსარში იხსენიება ზაქარია ხუცის ძე“. მაგრამ ხახულარი აზნაურიშვილად არის ფიქსირებული 1615 წლის წყალობის წიგნში (Ad 1410, ხელნაწერთა ინსტიტუტი),

1693, 1690 და 1700 წლით დათარიღებული დოკუმენტების დამწერი და მოწამე არის მღვდელი იოსებ და ოთარ ხახულარი (Ad 1504 (6), Hd 14564, Hd 14317.). თურქულ დოკუმენტში ზაქარიას შეილი ხახულარი თავისი აზნაურებით რომ არ ფიგურირებდეს, შეიძლებოდა დაგვეშვა, რომ თვითონ ზაქარია და ხახულარი იყვნენ ყვარყვარეს აზნაურები, რადგან თორთუმის მხარე, რომელსაც ხახულის ხეობას უწოდებდნენ, ყვარყვარეს კუთვნილება იყო (F 134).

40. ს ა ნ ჯ ა ყ ბ ე გ ი-სანჯაყის (=სადროშოს) გამგებელი და მისი მხედართმთავარი.

41. ისპირი (სპერი) მღებარეობს მდინარე ქოროხის მარჯვენა ნაპირზე, ოსმალებმა დაიპყრეს 1549 წელს. იგი იყო არზრუმის მირმირანის სახასო მამული 300000 ახჩა შემოსავლით. ამჟამად არზრუმის ოლქის ერთ-ერთი რაიონია 55565 მცხოვრებით, აერთიანებს 129 სოფელს. თვითონ ისპირში 4000-მდე მცხოვრებია.

42. ს უ ბ ა შ ი — მოხელე, პოლიციის უფროსი, რომელიც ექვემდებარებოდა ყადის.

43. დოკუმენტში استامكას წერია, რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს გადმოსაბირებელ, მოსამხრობად დაწერილ წიგნს (წერილს) ზოგჯერ მას წყალობის სიგელის მნიშვნელობითაც თარგმნიან, იხ. ს. ჯიქია, ზონტქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაცემული სიგელი, ენმკი-ს მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1943 წ., გვ. 236.

44. საური — მისართმეველი, ფეშაში, ძღვენი. საურის როგორც ირან-ოსმალეთთან საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ერთ-ერთი ფორმის შესახებ იხ. ვალ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XV საუკუნეებში, გვ. 240—244.

45. ოლთისი (თურქულ წყაროებში ოლთი ფორმითაა) — ახლანდელი ოლთუ, მღებარეობს იმიერ ტაოში, ოლთისის წყალზე. ოსმალებმა დაიპყრეს 1549 წელს, ნაპირგანთან ბრძოლის შემდეგ. ამჟამად ოლთისი არზრუმის ოლქის რაიონული ცენტრია 10100 მცხოვრებით. აერთიანებს 62 სოფელს 38145 სული მოსახლით. ოლთისის ციხისა და ეკლესიის შესახებ იხ. ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში, გვ. 46—49.

46. ივანე — მანუჩარის ვაჟი. მხოლოდ იგი იხსენიება ბეგად F 134 დოკუმენტში.

47. დიარბაქირი — აღმოსავლეთ ანატოლიის ერთ-ერთი ოლქი და ამ ოლქის ცენტრი.

48. ბაღდადი სულეიმან კანუნიმ მხოლოდ 1534 წლის ნოემბრის ბოლოს აიღო და ერაყი ოსმალეთის პროვინციად აქცია. მაგრამ, როგორც ჩანს, ოსმალეთს ბაღდადზე გალაშქრების განზრახვა აღრეც

ჰქონია. დოკუმენტში საუბარია იმ თადარიგზე, რომელსაც ირანის შაჰი იკერდა ბაღდადზე ოსმალეთისაგან მოსალოდნელი თავდასხმის შესახებდრად.

49. შ ე ი ბ ე - ხ ა ნ ი — იგივე შეიბეკ-ხანი ანუ შეიბან-ხან უზბეკი, რომელმაც 1507 წელს დაიპყრო ხორასანი. 1541 წელს ყიზილბაშმა ემირებმა დაამარცხეს მისი ლაშქარი და შეიბე-ხანის მოკვეთილი თავი შაჰ ისმაილს მიაღწევს. შაჰმა თავისქალისაგან ღვინის სასმელი მოოქროვილი თასი გააქეთებინა. იხ. Шараф-наме, ტ. II, გვ. 152.

50. თ ე მ უ რ - ხ ა ნ ი — იგივე მუჰამედ თემურ-სულთანი, რომელმაც 1513 წელს შირაზის გამგებელი ჰალილ-სულთნის შემოსევის გამო დატოვა ჰერათი და სამარყანდში გაიქცა. იხ. Шараф-наме, ტ. II, გვ. 162.

51. ზ ე ი ნ ა ლ - ხ ა ნ ი ჰიჯრით 926 წ. (1519—20 წ.) შაჰ ისმაილმა გაგზავნა ხორასანში უფლისწულ თაჰმასპისა და ჰორემირ, იგივე ამირ ხან მოსულის დასახმარებლად. იგი 1528 წელს მოკლა ზინაშაჰპადურ უზბეკმა, Шараф-наме, ტ. II, გვ. 167, 175.

52. ს ა ჰ ნ ა — იგივე საჰანდი — მღებარეობს ირანის აზერბაიჯანში, თავრიზის სამხრეთით. ცნობილია საჰანდის ქელი.

53. ფ უ ნ დ უ კ ი, საფოსტო სადგური, მეწილი, იდგა დაახლოებით ყოველი 25 კმ-ის შემდეგ. შდრ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 117.

54. ა რ დ ე ბ ი ლ ი მღებარეობს ირანის აზერბაიჯანის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. იგი იყო სეფევიდების პირველი სამეფო ქალაქი (იქვეა შაჰ ისმაილ I-ის მავზოლეუმი). მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენს თურქულენოვანი შაჰსეევანთა ტომი.

55. ხ ო რ ა ს ა ნ ი — თანამედროვე ირანის ჩრდილო აღმოსავლეთით მღებარე ოლქი. XVI ს-ში მოიცავდა თურქმენეთის რესპუბლიკის დიდ ნაწილს მერვით (ახლანდელი ქ. მარი) და ავღანეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილს ქ. ჰერათითურთ.

56. ქ ო რ ე მ ი რ ი — იგივე ამირხან მოსული შაჰ-თამაზის გამზარდელი, მეურვე. იგი ხორასანს განაგებდა 1521 წლამდე, ვიდრე 1521 წლის ივნისში (ჰიჯრით 927 წ. ნ რ ე ე ბ ი) სიყვდილით არ დასაჯა ემირ-მუჰამედი, ამის გამო განაწყენებულმა შაჰმა ჩამოართვა მეურვეობაც და ხორასნის მმართველობაც. Шараф-наме, ტ. II გვ. 168—169.

57. ჯ ა ნ ბ ე რ დ ი — ჯანბერდი ლაზალი ჩერქეზი ემირი, რომელიც აუჯანყდა სულთან სულეიმანს ეგვიპტეში. სულეიმან კანუნიმ აჯანყებულთა წინააღმდეგ გაგზავნილ ლაშქარს უთავა ევზირი ფერხად ფაშა, რომელმაც დამასკოს მიდამოებში დაამარცხა ჩერქეზები და ჯანბერდის მოკვეთილი თავი სულთანს გაუგზავნა. იხ. Шараф-наме, ტ. II, გვ. 168.

58. რუმი — თურქეთის ანატოლიური ნაწილი.

59. ბაღდადის გუბერნატორი.

60. რუქა 5 ა — ქვეშევრდომი, სამწყსო, გადასახადის გადამხდელი ფენა-ოსმალეთის იმპერიაში რაჰათი- <არაბ. <عرب <عرب> -ს შესახებ იხ. А. С. Тѣв е р и т н о в а, Аграрный строй османской империи XV—XVII вв, документы и материалы, М., 1963, с. 210.

61. სიფაჰი — მხედარი, ცხენოსანი. სიფაჰი ორგვარი იყო: 1. ხელფასიანი ანუ სასახლის ცხენოსანი არმიის წევრი და 2. თიშარიანი, რომელსაც თიშარის შემოსავლის მიხედვით უნდა გამოეყვანა გარკვეული რაოდენობის შეიარაღებული ცხენოსანი. მცირე ზომის თიშარის მფლობელი თვითონ იყო ვალდებული მიეღო ლაშქრობაში მონაწილეობა.

62. ფაიქი — სივასის ბეგი. მას უკავშირდება ბაიბურდის ციხის აღება. ანატოლიის ვილაიეთის სარღლად დანიშნეს 1517 წელს და 1520 წლამდე იყო ეგვიპტეში. მერე ისევ ჩამოაქვეითეს და 1522—23 წ. უბოძეს ბაიბურდის ბეგობა. 1521 წელს საათაბაგოს მომიჯნევე ტერიტორიის გამგებელი ჩანს. ფერიდუნ ბეგი, ტ. I, გვ. 406, 464.

63. თანამედროვე დიარბაქირი.

64. ჩაფაკჩური ახლანდელი ქალაქი ბინგიოლი და ოლქი აღმოსავლეთ ანატოლიაში.

65. ახლანდელი მუში. ქალაქი და ოლქი აღმოსავლეთ ანატოლიაში, კურტიკის მთის მიდამოებში.

66. აქ იგულისხმება ბინგიოლის მთის მიდამოები, მის ჩრდილო კალთიდან იღებს სათავეს მდინარე არაქსი.

67. ბასიანი ახლანდელი ფასინლერი არზრუმის ოლქში. ბასიანის ციხე ოსმალური წყაროების ჰასან კალეა, იხ. ვახუშტი, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. გვ. 684; ს. ჩიქია, იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 105. ოსმალებმა მოიტაცეს 1545 წელს.

68. ჩობანის ხიდი (Çoban köprüsü) მდებარეობს არზრუმის ოლქის ჩობანდელის თემში, ფასინლერიდან (ბასიანი) აღმოსავლეთით 15 კმ-ის დაშორებათ, მდ. არაქსისა და კარგაფაზარის შესართავში. ექვსთაღიანი ხიდი სიგრძით 220 მეტრია. იხ. Ibrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve kitabeleri ile Erzurum Tarihi, სტამბოლი, 1960, გვ. 438—443.

69. كوف დაწერალობა თამამად შეიძლება ყოფილიყო გრაფიკული გამოსახულება სოფელ კობისა, რომელიც მდებარეობს არზრუმის ჩრდილო-დასავლეთით და ბაიბურდის სამხრეთაღმოსავლეთით, მაგრამ ჩვენი დოკუმენტის كوف ქუფი გარკვევით მდებარეობს არზრუმის აღმო-

სავლეთით, ჩობანის ხიდის მარჯვენე. ბაკე-გრამონი ვარაუდობს, რომ **كوف** შეიძლება იყოს იგივე **Kühnü-k-i**, რომელიც ფიქსირებულია **Kitabi Diyarbekirye**-ში, იხ. ETS IV გვ. 157.

70. საფნიქი **كناك** შეიძლება იყოს, როგორც მიმითითა პარულირ მურადიანმა, სომხური წყაროების წპნი/წპნიქი — სოფელი ანისის სამხრეთ-დასავლეთით, სოფ. ნახქვენის ახლოს. ბაკე-გრამონი **كناك** უკავშირებს თორთუმის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე შიფექს—**Şipek** იხ. ETS IV, გვ. 157, ასეა თუ ისე, ერთი ცხადია ქუფიცა **كوف** და საფნიქი **كناك** საქართველოს ტერიტორიაა და ეკუთვნის ყანდურალს, ყვარყვარეს აზნაურს. ყანდურალს თიმარი, როგორც აღრე იყო ნათქვამი, არზრუმის იჯმალ დავთრის მიხედვით მდებარეობდა ზივინის ნაპიჯეში სოფ. მაწალახეთში **Masalahat** (იხ. F. Kirzioğlu, დასახ. წიგნი, გვ. 171, 233). ზივინის რაიონი, ახლანდელი სოფ. სუნგუთაშია **Süngütaş** და მდებარეობს სარიყამიშის (ყარსის ოლქი) ჩრდილო ნაწილში, ბარდუქის ხეობაში. F 134 საბუთითაც ყანდურალის მამული ივარაუდება არზრუმის ოლქის აღმოსავლეთ მხარეს მიმდებარე ყარსის ოლქის დასავლეთ ნაწილში. (სოფ. მაწალახეთი კი ამ რეგიონში ვერ დავადასტურეთ. ძველ **Masalahat**-ს ახლა **Naldöken**-ს უწოდებენ და მდებარეობს ართვინის ოლქის არტანუჯის რაიონში, რომელთანაც ბუნებრივია ვერ გაიგივდება ზივინის მაწალახეთი.)

71. აქ ავტორი შეიძლება გულისხმობდეს ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლის ერისთავად დადგენილ აზონს, იარდოსის ძეს, რომელიც მივიდა კლარჯეთს და გამაგრდა სიმაგრეთა შინა კლარჯეთისათა.

ხოლო მოვიდა ფარნავაზ მცხეთას და დაიპყრნა ოთხნი იგი ციხენი მცხეთისანი და მასვე წელიწადსა შინა დაიპყრა ყოველი ქართლი თვნიერ კლარჯეთისა, იხ. ქართლის ცხოვრება, 1955 წ. ტ. I, გვ. 18, 23.

შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი „ ხოლო კლარჯეთი არა არს წილი ამათი, არამედ ფარნაოზ დაიპყრა შემდგომად აზონის სიკუდილისა“, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. გვ. 657.

72. სომხეთის დასავლეთი ტერიტორია.

73. შექერლი სოფელია 1713 მცხოვრებით არზრუმის ოლქის ნარიმანის რაიონში. ფიქსირებულია ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარშიც, იხ. გვ. 131, 155, 182.

74. მამირვანი — ნარიმანი და ნამირვანი ფორმითაც დასტურდება. მდებარეობს ოლთისის წყალზე. იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. გვ. 683. ახლა ნამირვანი არზრუმის ოლქის მსხვილი რაიონული ცენტრია 4607 მცხოვრებით, აერთიანებს 42 სოფელს 24834 მცხოვრებით.

75. იგულისხმება მდინარე ოლთისის წყალი.

76. ჰ ი მ ა ლ ა რ ი — ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნში იხსენიება ნამირვანის მიმდებარედ. იხ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე მ, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი, თბ., 1971, გვ. 303.

77. თ ო რ თ უ მ ი გადათურქულებული ფორმაა ქართული თორთომისა. თურქებმა მიიტაცეს 1549 წელს. თორთუმი იყო არზრუმის ვილაიეთის 10 სანჯაყიდან ერთ-ერთი 29 7000 ახჩა შემოსავლიანი სახასო მამულით, 5 ზეამეთითა და 29 თიმარით.

თანამედროვე თურქეთის ადმინისტრაციული დაყოფით იგი არზრუმის ოლქის რაიონია და აერთიანებს 60 სოფელს 74666 მცხოვრებით, მათ შორისაა ოშკი (ახლანდელი Gölbasi ტბისთავი) 752 მცხოვრებით.

78. ხ ა ხ ო — ასე იწოდება ხახულის მხარე თურქულ წყაროებში. იგი ახლა სოფელია Bağlarbasi-ს სახელით თორთუმის რაიონის შენიურთქისპას თემში. მცხოვრებთა რაოდენობა — 2354.

79. ა ღ ჯ ა ყ ა ლ ა — რამდენიმეა. აქ უნდა იგულისხმებოდეს ხახულთან მდებარე აღჯაყალა.

80. ი შ ხ ა ნ ი — მდებარეობს ოლთისის წყლის პირას, იხ. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 681. იშხანი ამჟამად ართვინის ოლქის იუსუფელის რაიონის სოფელია. 1967 წლის მონაცემებით მისი სახელი იყო Dağyolu, იხ. Artvin, 1967 Jıl. Jılığı, გვ. 57.

81. ო ვ ა ჭ ი კ ი — არზრუმის ოლქის სათემო ცენტრია (Bucak) აერთიანებს 34 სოფელს 13640 მცხოვრებით.

82. ვ ე ს რ ი ქ ი — შეიძლება იყოს Kasırık//Kesirik — თორთუმის დასავლეთით. ამასვე უკავშირებს ბაკე-გრამონი ვერჩინის მთას Verçin tepesi ისპირის ჩრდილოეთით. იხ. ETS IV, გვ. 160, შენ. 39.

83. ა ხ ა ლ ც ი ხ ე თურქულ წყაროებში خاخال , خاخال , خاخال ფორმით გვხვდება, ჩვენს დოკუმენტში განსხვავებული افسا დაწერილობაა.

84. ფ ა ნ ა კ ი — იგივე ბანა. ვრცლად ფანაკი||ბანა-ს შესახებ იხ. ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, გვ. 558—561. ბანა თურქეთის საზღვრებშია 1549 წლიდან. ამჟამად არზრუმის ოლქის შენაკაის თემში შემაღალი სოფელია 474 მცხოვრებით.

85. ლაპარაკია ბანას დიდ მრგვალ ტაძარზე. შდრ. ე ქ. თ ა ყ ა ი-შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში, გვ. 19—28.

86. ა რ ტ ა ა ნ ი — მხარე და ციხე მტკვრის ზემო წელზე. თურქებმა მოიტაცეს 1551 წელს და გაყვეს ორ ნაწილად: 1). დიდი არტაანი, შედიოდა გურჯისტანის ვილაიეთში (იხ. ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაი-

ეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, გვ. 496—557) და მცირე არტანის, იგივე კოლა—თურქული გელე (Gele) შედიოდა ყარსის ვილაიეთში (იხ. ჩილ დირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი; თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მ. სვანიძემ, თბ., 1979).

თურქეთის თანამედროვე ადმინისტრაციული დაყოფით არტანის რაიონია (Ilçe) ყარსის ოლქში. მას ექვემდებარება 60 სოფელი, მოსახლეობის რაოდენობა 65605, აქედან თავად არტანში 16285 სული მცხოვრებულია.

87. იგულისხმება ზიარეთის მთა პანჭურეთისა და ალუნდირის გადასასვლელებით.

88. თმოგვის ციხე მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ახლა სოფელია თმოგვი ასპინძის რაიონში. თურქებმა მიიტაცეს 1578 წელს. საქართველოს დაუბრუნდა ადრიანეპოლის ზავის შედეგად.

თმოგვი ტექსტში, ჩვეულებრივ გავრცელებული *كاهن-ის* გარდა, *كاهنو* დაწერილობითაც გვხვდება.

89. შავშეთი ოსმალეთმა დაიპყრო XVI საუკუნის შუა წლებში. ახლა მერიესა და იმერხევის თემებით ართვინის ოლქის ერთ-ერთი რაიონია, აერთიანებს 55 სოფელს. მოსახლეობის რაოდენობა 48917 კაცია. შავშეთის რაიონში შედის ცნობილი ტბეთი, ახლანდელი ჭევიზლი (Cevizli), დაბა-კეთილი, ახალდაბა და სხვ. წინათ შავშეთის ცენტრი იყო სათლელო.

90. არტანუჯი — მდებარეობს არტანუჯის წყლის მარცხენა ნაპირზე, ვრცლად ფეოდალური ხანის ციხე-ქალაქ არტანუჯის შესახებ იხ. ლ. კილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, თბ., 1970, გვ. 104—111.

არტანუჯი ოსმალებმა დაიპყრეს სულეიმან კანუნის დროს, 1551 წელს არზრუმის ბეგლარბეგის ისქანდერ ფაშას მეთაურობით. 1578 წლიდან ართვინთან, შავშეთთან და იუსუფელთან ერთად შევიდა ჩილდირის ანუ ახალციხის ანუ გურჯისტანის ვილაიეთში. ამჟამად არტანუჯის რაიონი ექვემდებარება ართვინის ოლქს. აერთიანებს 48 სოფელს 22500 მცხოვრებით. თვითონ არტანუჯში, 1975 წლის მონაცემებით, 2942 სული ცხოვრობს.

91. მურღულის თემი მაქახლისა და მარადიდის თემებთან ერთად შედის ართვინის ოლქის ბორჩხას რაიონში. აერთიანებს 9 სოფელს 13572 მცხოვრებით. 1975 წლის მოსახლეობის აღწერაში იგი გიოქთაშად (Göktaş) იწოდება.

92. აყ-ყოიუნლუს, ანუ თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს გამგებელი იაყუბი (1487—1492).

93. იგულისხმება 1483 წლის ლაშქრობა ახალციხეზე, როცა იაყუბ ყაენი მოვიდა სამცხეს, გამოვლო აბოცი და მოადგა ახალქალაქს. „...მოწუა ქალაქი და მუნიდამ მოადგა ახალციხეს. შემდგომად მოადგა აწყურს“. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 707.

94. კუ მ ლ უ ჯ ა სოფელია აღრის ოლქის (აღმოსავლეთი ანატოლია) თაშლიჩაის რაიონში.

95. იგულისხმება ვარძიის მიდამოებში მდებარე სახიზარი ქვაბ-სენაკები, ძირითადად მაინც, ალბათ, ვანის ქვაბები. იხ. Вардзия, памятник скальной архитектуры, автор вступительной статьи и составитель Г и в и Г а р и н д а ш в и л и, Л. 1975, с. 27—36; 48 — 62.

96. E 6668 და E 7296 დოკუმენტების მიხედვით ქურცინა მართლაც ოსმალეთშია, მისი ძე იბაშერიკი სამცხეში. არ ჩანს მეორე ვაჟი — აზანშერა.

97. მგელციხის სახელი თურქებს უთარგმნიათ და წყაროებში კურთკალედ Kurikale-დ იწოდება. იგი ქართულ წყაროებში მრავალგზის ნახსენები მტკიცე ციხეა; ცნობილია, რომ ლალა-ფაშამ 6 დღიანი ალყითაც ვერ შეძლო მისი აღება. ვრცლად ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წიგნი III, გვ. 426—27.

ამჟამად კურთკალეს თემი 12 სოფლით, მათ შორისაა თათალეთი და ვაშლობი, შედის ყარსის ოლქის ჩილდირის რაიონში. მოსახლეობის რაოდენობა 8354.

98. შდრ. „აწყურის ტაძარი უდიდესი საეკლესიო ნაგებობაა საქართველოში“, ვ. ბ ე რ ი ძ ე, სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები საქართველოში, თბ., 1957, გვ. 45—46.

99. ოსმალურ წყაროებში სამცხე-საათაბაგოს მნიშვნელობით ხშირად გვხვდება „გურჯისტანი“. ამავე შინაარსით თურქულ ოფიციალურ საბუთებში გურჯისტანის პარალელურად იხმარება ჩილდირი და ახალციხე. XV ს-ის სომხურ წყაროებშიც სამცხე ახალციხის ქვეყნად იწოდება, იხ. სომხურ ხელნაწერთა XIV—XV საუკუნეების ანდერძები, გვ. 54; 150—151. ვრცლად გურჯისტანისა და ჩილდირის ვილაიეთებისა და ახალციხის საფაშოს იგივეობაზე იხ. მ. ს ვ ა ნ ი ძ ე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 125—135; ჩილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი, გვ. 58—61.

თურქი ისტორიკოსი ქ ი რ ზ ი ო ლ ლ უ, ძირითადად ოსმალურ ბირველწყაროებზე დაყრდნობით, იკვლევს 1451—1590 წწ. ოსმალეთის მიერ კავკასიის დაპყრობის საკითხებს, სწავლობს ისტორიულ სამხრეთ საქართველოსა და სამხრეთ დასავლეთ სომხეთის მხარეთა ისტორიას. მეცნიერი შესანიშნავად იცნობს თურქეთის სიძველეთსაცავებში არსე-

ბულ მდიდარ ოსმალურ საარქივო მასალას, მაგრამ სამწუხაროდ აყალბებს ხოლმე დოკუმენტურ მონაცემებს. ერთგან აცხადებს: ს. ჯიქიამ ფალსიფიცირებას მიმართა (sahtekarlıkla) ოსმალთაგან 1595 წელს შედგენილი „თაჰირი“ — Defter-i mufassal Ahıska „ახალციხის დიდი დავთარი“ გამოსცა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ სახელწოდებით (იხ. F. Kirzioğlu, დასახელებული წიგნი, გვ. 295).

ს. ჯიქიამ „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ გამოსცა თბილისში დაცული ნუსხის მიხედვით (L1—ხელნაწერთა ინსტიტუტი). დოკუმენტს ყდაზე გარკვევით აწერია დივანის ხელით: **دفتر مفصل ولايت گورجستان** გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ჭირზიოლლუს ხომ ხელთა აქვს დავთრის ს. ჯიქიასეული გამოცემა, რომელსაც ახლავს ფაქსიმილე და ჩანს, რომ 1. დავთარს წინ უძღვის საკანონმდებლო ნაწილი სათაურით (დაწერილია სინგურით) **قانون نامه ولايت گورجستان** 2. ტექსტი იწყება იმის აღნიშვნით, რომ **ولايت گورجستان سنکستان** „გურჯისტანის ვილაიეთი ქვანია“ და ა. შ. შესაძლოა დავთრის ანკარაში დაცულ ნუსხას, თავუსა და კადასტრის არქივის № 130 ერთეულს, მართლაც აწერია «Defter-i mufassali Ahıska», მაგრამ თუნდაც ასე იყოს, ეს ქმნის იმის საფუძველს, რომ ს. ჯიქიას მეცნიერულ სინდისიერებაში ეკვი შეიტანო?! სამცხე-საათაბაგო: კოლა და არტანი, ტაო და კლარჯეთი, შავშეთი და ფოცხოვ-ერუშეთი არა ერთხელ იწოდება „გურჯისტანად“ თვითონ ჭირზიოლლუს მიერ ასე უხედა მოხმობილ წყაროებში. „გურჯისტანად“ იწოდება აღნიშნული რეგიონი 1574 წელს შედგენილ დავთარში, იხ. O. L. Barkan, XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı Imperatorlugunda zirai ekonominin hukukî ve malî esasları, I c. kanunlar. სტამბოლი, 1943 წ. გვ. 196—198. შდრ.: აგრეთვე სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივის № 1035 დავთარი: **لواء تورقو ولايت لواء مامروان در ولايت گورجستان**, აღარას ვამბობ აქ გამოქვეყნებულ დოკუმენტებზე, შდრ. გვ. 4. და აჰმედ ფერიდუნ ბეგის „მუნშაათზე“ და სხვა, მაგრამ ჩანს, მეცნიერს არამეცნიერული მოტივები ამოძრავებს, იგი ხომ სხვაგან სამცხე-საათაბაგოს „ციციხალურ-თურქულ საბეგოდ“ აცხადებს (იხ. Kars Tarihi სტამბოლი, ტ. I, 1953 წ.) ლაზებს—წანარებად. წანარებს კი ციციხალებად?! იხ. Lazlar//Çanarlar, VII Türk Tarih Kongresi, 1970, Ankara, 1972, გვ. 420—445. სომეხი არშაკიდები ძველი ოლუზებისა და თურქმენების შთამომავლებად მიაჩნია. „ამტკიცებს“, რომ „ქურთები ყველა თვალსაზრისით თურქები არიან“ იხ. M. K. Зулалян, Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970.

100. უდევ სოფელია აღიგენის რაიონში, ერცლად იხ.: ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, წ. III, გვ. 85.

101. ვახტანგი, ძე მეფეთ-მეფე გიორგი VIII-ისა, მცირე წნით მეფობდა ქართლში, იხ.: ქრ. შარაშიძე, მასალები... გვ. 211—212.

102. იგულისხმება მზექაბუკი, 1500—1515 წლებში საათა-ზაგოს გამგებელი, თავისი დით თამარითურთ.

103. შაქიშექი — მოგვიანებით ნუხის სახანო. ამჟამად აზერ-ბაიჯანის სსრ-ის შაქის რაიონი.

104. ლევანბეგი — ლევან კახთა მეფე (1520—1574), რომელ-მაც 1521 წელს დალაშქრა შაქი. ვრცლად ლევან მეფის შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი IV, თბ., 1948, გვ. 225—239; 245—251.

105. იგულისხმება უფლისწულ სელიმის 1510 წლის ლაშქრობა. იხ.: აქვე, გვ. 8.

106. გურია ტექსტში گور გურელ ფორმითაა.

107. სოხუმი-გადათურქლებული ფორმაა ქართული „ცხუმისა“, „ც“ აფრიკატი. თურქულში „ს“ ბგერით შეიცვალა კანონზომიერად. თანხმოვნებს შორის კი გაჩნდა გამყარი ხმოვანი. „სუხუმი“ გადათურქ-ლებული ცხუმი შევიდა რუსულში და სუხუმის სახით დაბრუნდა ქარ-თულში. ს. ჭიჭია შენიშნავს „ნორმალურად ვერ ჩაითვლება ის გარე-მოება, რომ „ცხუმის“ სახელად დაკანონებული გვაქვს აშკარად გაღა-გვარებული (გადათურქლებული) „სუხუმი“. ცხუმ სუხუმის შესა-ხებ იხ.: ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი; ჩერქე-ზული (ადიღეური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიაში: შრომები, ტ. III თბ., 1959, გვ. 16, 117; ს. ჭიჭია, გურჯისტანის ვილაიეთის დადი დაფთარი, წიგნი III, გვ. 117.

ი. უ. ვორონოვი წიგნში — „Диоскуриада-Севастополис-Цхум“ М., 1980 — ქვეთავს სოხუმის ციხის შესახებ ასათურებს Вода — пе-сок-крепость (გვ. 113). აქაო და XVIII ს.-ში თურქებმა სახელწოდება-სე გაიზარეს სუ<თურქ. su 'წყალი'+ხუმ<თურქ. qum 'ქვიშა' და კალე<არაბ./თურქ. kale 'ციხე'. სოხუმ//სუხუმი კიდევ რომ არ იყოს ქართული „ცხუმის“ კანონზომიერი თურქული ფორმა, რამიაც ეჭვი F. Kirzioğlu-საც კი არ ეპარება, (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 2) ველარულ ყრუზნული q ბგერა სიტყვის თავში არასოდეს არ იძლევა x ბგერას.

108. აღმოსავლურ წყაროებში აფხაზეთი მეტწილად ابر/اس/აბაჰ და ფორმითაა. ჩვენს დოკუმენტში კი განსხვავებული ابر დაწერილობითაა და რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა ابر ديارلر 'აფხაზეთის ქვეყნები' 'მხარეები' წერია.

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ САМЦХЕ- СААТАБАГО ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVI в.

Резюме

В древлехранилищах Стамбула и Анкары имеется много нарративных и документальных источников, содержащих ценные сведения по политической, экономической и социальной истории Грузии. Однако советским историкам известно лишь о существовании этого материала благодаря каталогам, путеводителям и трудам иностранных востоковедов. Поэтому особенный интерес представляют публикации и исследования французского ориенталиста Жан-Луи Баке-Грамон, опубликованные под названием «*Études turco-safavides*», в которых на основании первоисточников освещаются османо-сефевидские взаимоотношения.

Ж.-Л. Баке-Грамон ввел в научный обиход доселе неизвестные османские и персидские документы, которые весьма важны для изучения и уточнения отдельных вопросов из истории феодальной Грузии. Он подверг их критическому анализу, слив с другими персидскими, османскими, итальянскими и французскими источниками того времени. Из грузинских материалов автор использовал только «Историю Грузии» В. Багратиони и М. Броссе (1856 г.). К сожалению, он не имел возможности ознакомиться с другими источниками, в частности, с материалами по истории Южной Грузии, опубликованными Х. Г. Шарашидзе.

Используя документы с факсимиле опубликованные Ж.-Л. Баке-Грамоном, и учитывая грузинскую ономастику и памятники письменности, здесь представлены турецкие тексты и грузинский перевод с комментариями и исследованием пяти ос-

манских документов времен атабага Кваркваре III (1515—1535 гг.).

Страны Закавказья являлись одной из основных арен борьбы между Османской империей и сефевидским Ираном. При этом особо важное стратегическое значение придавалось Самцхе-Саатабаго, через него пролегла дорога из Турции на Кавказ и Северный Иран; она являлась также ключом в руках Ирана для вторжения в Северо-восточную Анатолию.

Борьба самцхийских атабагов за отделение от единой Грузии была завершена (XV в.). Самцхе-Саатабаго состояла из двадцати пяти крупных феодальных домов (сеньории); из них наиболее влиятельным был род Шаликашвили.

Атабаги, кровно заинтересованные в сохранении своего трона, предлагали мир соседствующему врагу и делали подношения. Того же врага призывали на помощь для устранения династических и феодальных междоусобиц. Именно династическая борьба между представителями семьи Джакели-Цихисджварели ускорила столкновение Ирана с Османской империей в Самцхе-Саатабаго. Но оно еще не было активной борьбой между Ираном и Турцией на захват Южной Грузии.

После смерти атабага Мзечабуки (1515 г.) трон самцхе занял его племянник Кваркваре III, против которого сразу восстал его дядя Манучар. Турки вмешались в междоусобицу и послали на помощь Манучару Кызыл Ахмед оглу Мирза Бега. Эта помощь оказалась недостаточной для свержения Кваркваре, который опирался на сефевидский Иран. Султан Селим Явуз, готовившийся к войне против европейских стран (с Венгрией и др.) избегал обострения отношения с Ираном и Закавказьем. Со своей стороны и Иран уклонялся от серьезных военных операций с османской империей и был заинтересован в том, чтобы силы Османской империи были отвлечены на Запад. В 20-х годах XVI века ни Иран, ни Османская империя не занимали активной военной позиции по отношению к Самцхе-Саатабаго, воздерживаясь от его инкорпорации, довольствовались вмешательством в его внутренние дела, установлением вассальных отношений и получением дани. Кваркваре собирал «Саури» для войн сефевидского Ирана, а Гуриели и Дадияни раз в два года платили «харадж» османам (E 6478/I Архив Топкапы).

Положение Самцхе-Саатабаго во многом зависело от вза-

отношений Турции с Ираном. Грузинские цари и атабаги вели в основном политику самозащиты от этих государств что предопределяло частую смену ориентации и необходимости в лавировании. Временами они искали союза с сефевидским Ираном для защиты от Османской империи, временами клялись в верности османскому султану (Е 6678 Архив Топкапы). Необходимость частой смены ориентации вынуждала их быть в курсе международных проблем, а властолюбивые феодалы становились осведомителями Высокой Порты, которая большое значение придавала информации о событиях, происходящих в Иране и странах Закавказья. Обширная сеть османских разведчиков посылая подробные донесения султанскому двору. Опубликованные здесь документы и являются донесениями и реляциями, адресованными Порте. В них содержатся сведения о взаимоотношениях Ирана с османами и узбеками, указано местопребывание Шаха и его военачальников. Вскрыта тайна военных планов Шаха и его отдельных распоряжений. Детально описаны события в приграничных провинциях северо-восточной Анатолии, в регионе Южной Грузии.

Хотя документы не датированы, но благодаря упомянутым в них лицам и фактам можно определить годы, к которым они относятся. В документах отражены все этапы борьбы за власть между Кваркваре III и Манучаром, выявлены роль и значение внутренних и внешних сил в этой междоусобной борьбе. Кваркваре III поддерживал Иран (Дин султан Румлу) и Имеретинский царь Багрят III (1510—1548 гг.), а Манучара Турция (Кызыл Ахмед оглу Мирза Бер) и царь Картли Давид X (1505—1524 гг.). Манучар и после Ардаганской битвы (1517 г.) не сходил с политической арены. В период 1516—20 годов в Самцхе-Саатабаго отмечены признаки двоевластия (ср. Институт рукописей АН Груз. ССР Sd 549, Ad 91, Архив Топкапы Е 5822). В 30-х годах Манучар был не у власти и находился в монастыре (مقاعدری) (Архив Совета Министров F 134).

В документах приведены сведения о феодальных домах (сеньории) Самцхе-Саатабаго, о родственных связях феодалов и размерах их владении. Легко установить родословную супруги Кваркваре — Анны Шаликашвили. Ее отец Сурхан Шаликашвили имел четырех сыновей — Куцна, Тамаз, Вараза и Х., трех братьев — Бока, Гарсеван и Гургак. Близкими родственниками

Сурхана были владельцы Тмогви — Иотам и Элизбар Шаликашвили. Упомянуты Керобин Амилахори, Кантурал Доленджшвили, Аматишвили Ростом, владелец Джавахети Шермазан Диасамидзе, владелец Уде Андроман и др. Все они являлись «азнаурами», которые в реестре вотчин паствы Мухетского патриарха 1516 г. именовались князьями (tavad.-eb-i). Манучар и его сыновья Иване и Канхосро названы «Маленькими бегами». Упомянутым князьям были подчинены, кроме слуг (نوکر) по 40 и 50 мелких (تاجون و ادتا) азнауров.

Документы, в том числе жалованный акт атабага Кваркваре III (хранится в библиотеке Иверского монастыря на Афоне, Jvignon IV, 115) отчетливо показывают подлинное лицо оппозиционного князя Курцины и его сына Ибашера. Преследуя цель завладеть страной, они совершали разного рода предательства, чтобы добиться расположения султана и воспользоваться междоусобицей в доме Джакели.

Публикуемые документы позволяют различные написания географического названия داد ايلي, داو انلي, داد انلي зафиксированные в некоторых османских и иранских нарративных источниках, считать графически искаженными формами от داو ايلي (resp. грузинское Тао, Taos kveqana).

Представляет интерес, что угнетаемое врагами армянское население искало спасения в Грузии и что турки старались захватить в качестве «языка» армянского «сипаха».

Опубликованные османские документы (E 6478/I, 7296, 6678, 6668 Архива Топкапы и F 134 Архива Совета Министров) существенными сведениями пополняют источниковую базу истории Южной Грузии.

**პირთა, ღინასტიათა, გომგრაფიულ და ეთნიკურ სახელთა
სამიუბელი**

- აბღალაძე ა. 28
 აბოცი 32, 68
 აბულაძე ც. 39, 67
 ადენი 36
 ადილჩევაზი 47, 59
 ადრიანეპოლი 67
 აენიქი 17, 28, 48, 52, 53, 60, 61
 აესტრია 30
 ავლანეთი 63
 აზანშერა 25, 26, 68
 აზერბაიჯანი 8, 59, 70
 აზია 7, 19
 აზონი, იარდოსის ძე 34, 54, 65
 ათონი 26, 27
 ალაბი 36
 ალადალი 10, 48, 60
 ალაშკერტი 47, 59
 ალეპო 7, 13
 ალექსანდრე 13
 ალიბეგი 8
 აღფალუდ ჰალილ ოღლუ 48, 60
 ამასია 37
 ამატკისშეილი როსტომ 30, 44, 45, 54
 ამიერკავკასია 4, 7, 11, 14, 19, 23, 28
 ამილახორი 40—42, 45
 ამუანი (შალიკაშეილი) 41
 ანა||ანა 27, 40, 42, 43
 ანატოლია 7, 9, 10, 15, 20, 28, 29, 36, 50, 64
 ანდრომანი 34, 56.
 ანისი 65
 ანკარა 3, 69
 არაბეთი 36
 არაგვი 6
 არაქსი 8, 60, 64
 არღებელი 51, 63
 არზრუმ 7, 12, 19, 29, 30, 32, 35, 52, 58, 61, 62, 65—67
 ართვინი 65—67
 არტანი 30, 32, 55, 56, 66, 67
 არტანუჯი 32, 34, 55, 65, 67
 არტანუჯის წყალი 67
 არფაქსად ამატკისშეილი 44
 არქანჯელო ლამბერტი 16
 არშაკიდები 69
 ასათიანი ლევან 16
 ასპინძა 67
 ასლრადუზ (?) 56
 აფრიკა 19
 აფხაზეთი 29, 37, 57, 70
 აღაქუცი 48
 აღზევანი ||კალიზმანი 48, 54, 61
 აღმილანი 48, 60
 აღმოსავლეთ ანატოლია 8, 58, 59, 62, 64, 68
 აღმოსავლეთ სამცხე 39
 აღრი 59, 60, 68
 აღუნდირი 30, 67
 აღჯაყალა 26, 30, 32, 35, 54, 66
 აყშაპრი 45
 აყ-ყოინლუ||თეთრბატკინანნი 67
 აწყური 30, 32, 56, 68
 აკარა 32, 55
 ახალდაბა 67
 ახალქალაქი 32, 68
 ახალციხე 3, 19, 30, 32, 55, 56, 66—68
 ახლო აღმოსავლეთი 4, 7, 11, 14, 19, 23, 28
 აჰმედ ფაშა 34, 59
 აჰმედი (ჩაშუში) 22
 ბაგრატ III (იმერეთის მეფე) 16, 21, 38, 61
 ბადაშვანი 24, 51
 ბათუმი 3

- ბაიბურდი 8, 11, 12, 20, 21, 25, 28, 36,
 47—49, 58, 59, 64
 ბაირამ-ბეგი (ყაჯარი) 35, 37
 ბაქე-გრამონი ჟან-ლუი 3, 5, 22, 24, 30,
 44, 58, 65, 66
 ბამბაკი 45
 ბანა 30, 32, 42, 66
 ბარდუსი 44, 65
 ბასიანი ¶ფასინლერი 30, 53, 54, 61, 64
 ბასილი (კათალიკოსი) 11, 14
 ბასრა 36
 ბაქო 39, 60
 ბაღდადი 23, 50—52, 62—64
 ბაში-აჩუკი 38
 ბელირ-ბეგი 35
 ბერიძე ე. 68
 ბერძენიშვილი ნ. 5, 21, 63
 ბეშფარმაკი ¶ფანჯანგეშთი 48, 60
 ბეჩი 36
 ბიზანტია 7
 ბითლისი 47, 58, 59
 ბინგიოლი 30, 53, 64
 ბინგიოლის მთა 64
 ბორჩხა 67
 ბოსტანაბადი 59
 ბოქა ¶ბოქნეუქი 40, 41, 56
 ბრეგაძე თ. 42
 ბროსე მ. 5
 ბუდაყ ყაზინი 14

 გაბაშვილი ელ. 5—7, 62
 გარსევანი 40
 გეეაში 58
 გელე ¶კოლა 38, 67
 გერგეთი 61
 გიგინეიშვილი თ. 19
 გიოქთაში 67
 გოლგოთა 41
 გორგიჯანიძე ფარსადან 45
 გორი 13, 28
 გულქანი (შალიკაშვილი) 41
 გუმუშანე 58, 59
 გურგაქი (შალიკაშვილი) 40
 გურია 6, 15, 16, 29, 37, 57, 70
 გურიელი 15, 16, 20, 48, 61
 გურიელის საქართველო 36
 გურჯისტანი 9, 44, 67—69

 დაბაკეთილი 67
 დაღაშენი 38
 დაღელი 34—39
 დაღეში 38, 39
 დაღიანი (შაშია) 15, 16, 20, 48, 61
 დაღიანის საქართველო 36—38
 დავითი (ქართლის მეფე) 12, 14, 15, 17,
 21, 48, 61
 დამასკო 12, 20, 25, 26, 63
 დარუბანდი 57
 დასავლეთ საქართველო 8, 34, 37, 38
 დედისიმედის ქვეყანა 39
 დიარბაქირი ¶დიარბექირი 22, 29, 30, 36,
 50, 62, 64
 დიასამიძე 45, 61
 დიდი არტაანი ¶კარაჯა არტაანი 13, 20,
 22, 34, 37, 66
 დიე სულთან რუმელე, დიე ალი 10—14,
 17, 22, 23, 25, 37, 48, 50, 52, 60
 დოლენჯი(ს)შვილი 44, 45
 დუმან-ბეი (შამლუქთა სულთანი) 10

 ეგვიპტე 7, 10, 12, 23, 36
 ევლია იეღები 15, 16, 39, 66
 ევროპა 4, 7, 14, 19, 29
 ევფრათი 8, 68
 ეკატორინა 40—42
 ელიზბარი ¶ელისბარი (შალიკაშვილი) 41,
 42, 45, 56
 ემირ მუჰამედი 63
 ერაყი 7, 36, 62
 ერევანი 11, 23, 59, 60
 ერეკლე II 46
 ერზნკანი 8, 12, 36, 47, 58
 ერჯიში 47, 59

 ვანი 20, 47, 58, 59
 ვანის ტბა 58, 59
 ვანის ქვაბები 68
 ვარაზა (შალიკაშვილი) 41
 ვარდისუბანი 28
 ვარძია 68
 ვასთანი 20, 47, 58, 68
 ვაშლობი 68
 ვახტანგ V (შაჰნავაზი) 60, 69
 ვახტანგი, ქართლის მეფე (ყვარყვარეს
 შამილაშვილი) 57, 69
 ვახუშტი ბატონიშვილი 5, 16, 21, 65

ვახუშტი-ვასილიოსი 41

ვახუშტი 45

ველი 11

ვერჩინის მთა 66

ვესარიკი 30, 54, 66

ვლახეთი 19

ვორონოვი იუ. 70

ზაქარია (ხახულარი?) 23, 26, 27, 49,
50, 61, 62

ზაქარია კაცასიძე 61

ზაქარია ხუცისძე 61

ზეინ-ალ-აბდინ ალი 14, 60

ზეინალ-ხანი 24, 51, 63

ზემო ქვეყნები 8, 54

ზიარეთის მთა 67

ზივინი 65

ზინაშ ბაჰადურ უზბეკი 24, 63

ზულ-ყადარი 8

თადეოზი 63

თავრიზი 7, 9, 11, 25, 29, 50, 52, 58,
60, 63

თათალეთი 68

თამაზი (შალიკაშვილი) 41

თამაზი, შაჰ თაჰმასპი 24, 25, 28, 35,
36, 38, 39, 45, 59, 60, 63

თამარი (შალიკაშვილი) 41, 42

თაყაიშვილი ექვთ. 59, 62, 66

თაშლიჩაი 68

თბილისი 3, 28, 69

თბილისის ქვეყანა 57

თემურ-ხანი, მუჰამედ თემურ სულთანი
24, 51, 63

თერჯანი 12

თექელუ სენანი 59

თექელი 36

თისლი 61

თმოგვი 11, 12, 22, 24, 30, 32, 34, 42,
45, 55, 56, 67

თმოგვის წყალი 25, 55

თორღია ა. 31

თორთუმის-თორთომი, 26, 30, 32, 34,
35, 54, 62, 65, 66,

თურქები 38, 58, 66—68

თურქეთი 7, 16, 58, 60, 64, 66—68

თურქმენები 69

თურქმენეთი 63

თუყათი||თოქათი 36

თუჯიბაზარი 48, 60

იაკუბ შაჰი, ალაქუქის ძე 15, 48

იალბუზის მთა 57

იაყუბ ყაენი||იაყუბ ფალიშაჰი 32, 55,
67, 68

იბაშერი 15, 23—27, 45, 49—51, 69

იბრაჰიმ ფეხევი 11, 15, 16, 35, 37, 38

იბრეიმ ხანი (მუშის ხანი) 46

იემენი 36

იერუსალიმი 41

ივან ბეგი 58

ივანე ბეგი (მანუჩარის ძე) 13, 14, 34,
45, 55, 56, 62

იმერეთი 6, 12, 15, 16, 21, 29, 37, 48,
61

იმერხევი 67

იმეერ ტაო 62

ინდოეთი 7, 23

იოთამი (შალიკაშვილი) 40—42, 45, 56

იოსები (ხახულარი) 62

ირანი 4, 7, 10, 11, 14—17, 19, 23—
25, 28—30, 35, 44, 59, 63

ირანის აზერბაიჯანი 59, 60, 63

ისმაილი (შაჰი) 10, 13, 14, 17, 20, 23,
24, 59, 60, 61, 63

ისპირი 28, 30, 49, 54, 62, 66

იუსუფელი 66, 67

ისფაჰანი 48, 60

ისქანდერ მუნში 17, 36, 38, 39

ისქანდერ ფაშა (არზრუმის ბეგლარბე-
გი) 67

იტალიელი 5, 8

იშხანი 45, 54, 66

იშხნელი 61

კაცასია 7, 68

კაცასიძეები 61

კაცასიძე იხ. ზაქარია

კაირო 13

კაკაბაძე ს. 13

კარაამილი 29, 30, 53

კარა არტანი იხ. დიდი არტანი

კარანუდერე||კარანუდ დერე||ყარანუდ დე-
რე, კარანუდ 60

კარაჯა ილიასი 48
 კარგაფაზარი მღ. 64
 კატიტაძე დ. 5, 14, 17
 კახეთი 6, 9
 კიკეთი 28
 კიკნაძე რ. 5, 11, 14, 37, 38, 45
 კლარჯეთი 65
 კობი 64
 კოლა 38, 66, 67
 კონსტანტინეპოლი 10
 კოპასძე 40
 კოჭა ჰუსეინი 8
 კრწანისი 28
 კემლუქა 32, 55; 68
 კურთკალე 68
 კურტიყის მთა 64

ღაზები 69
 ღალა ფაშა 68
 ლევან დადიანი 16
 ლევან კახთა მეფე 14, 17, 30, 57, 70
 ლეკისტანი 29, 57
 ლენინგრადი 39
 ლორე 3, 45
 ლორე-ბამბაკი 45
 ლუარსაბი 38
 ლურისტანი 7

მაკინი 60
 მამირვანი 30, 54, 55, 65
 მამისთვალისეილი ელ. 9
 მამლუქები 10, 12, 14
 მანუჩარი 11—15, 20—22, 25, 29, 34,
 37, 45, 48, 50, 56, 62

მარადილი 67
 მარაში 36
 მარი 63
 მაკახელი 67
 მაწალახეთი 44, 65
 მგელციხე 56, 68
 მენთეშის ციხე 69
 მერვი 24, 63
 მერიე 67
 მესხეთი 7, 21
 მეტრეველი ელ. 5, 25—27, 30, 41
 მეშჰელი 60
 მეწეთი 40
 მეშჰელი (ბაიბურდის ბეგი) 47, 49

მეშჰელი 42
 მეშჰაბუქი||მირზა კაბუკი 47, 49, 70
 მოლდავეთი 19
 მონღოლები 23, 25
 მტკვარი 8, 12, 32, 66, 67
 მუნეჯიმ-ბაში 28
 მურად III (სულთანი) 16
 მურადიანი პ. 65
 მურდული 67
 მუსხელიშვილი დავით 34
 მურთავისი 39
 მუშაბადი 30, 53
 მუში 64
 მცირე არტაანი 67
 მცხეთა 11, 61, 65

ნამირვანი 30, 62, 65, 66
 ნარიშანი 32, 54, 65
 ნახკევანი 17
 ნახკევანი სოფ. 65
 ნიხახი 35
 ნუხა 70

ოდიში 37
 ოეაჯიკი 30, 54, 60, 66
 ოთარი (ხახულარი) 61
 ოთარნი 61
 ოლთისი||ოლთუ 13, 14, 23, 30, 42, 44,
 50 55, 62, 66
 ოლთისის წყალი 62, 66
 ოპიზარი 61
 ოსმალები 3, 7, 9, 21, 22, 29, 34, 35,
 37, 61, 62,
 ოსმალები 3, 5—7, 10, 11, 14—17, 19,
 20, 23 25—27, 30, 36, 58, 62, 63,
 67
 ოსმალთ 3, 4, 8, 19, 21
 ოლუზები 69
 ოშკი 66

პანჭურეთი 67
 პოტიომკინი 46

უორდანი თ. 14

რეზბარი||ელიზბარი 34, 40, 42
 როსტომ ამატკისეილი, იხ. ამატკისეი-
 ლი როსტომ

როსტომი, ქართლის მეფე 60
 რუმი 15, 20, 34, 36, 49, 52, 61, 64
 ხაამილაზვრო 6
 საბარათიანო 6
 საბას ლავრა 42
 სადგერი 40
 სათილმომოლლე (ფირი) 48
 სათლელი 67
 სამარყანდი 63
 სამეგრელო 6, 15, 29, 34, 37
 სამშვილდე 28
 სამცხე 5, 6, 10—12, 15, 16, 19—21, 24, 28, 37, 40, 45, 61, 68
 სამცხე-საათაბაგო 4, 7, 25, 27, 29, 30, 32, 35, 38, 39, 44, 45, 56, 61, 64
 სამხრეთ-დასავლეთ სომხეთი 68
 სამხრეთ საქართველო 7, 34, 37, 68
 სარიყაში 44, 65
 საფნიქი 30, 32, 54, 65
 სელიმ ხანი||სელიმ I იავეზი 8—10, 12, 28, 29, 34—36, 40, 44, 48—50, 52—54 56, 57, 65, 67
 საქართველოს ყელი 32
 საციციანო 6
 საპანდის ქელი 63
 საპ(ა)ნა 51, 63
 სელიმ ჩუქური 28, 29, 50, 52
 სელიმ ხანი||სელიმ I იავეზი 8—10, 12, 14, 15, 20, 26, 27, 29, 30, 34, 55, 59, 70
 სელიმ III 19
 სეფეიდები||სეფიანები 4, 6, 10, 14, 15, 24, 59, 60, 63
 სეფიდ-რული 60
 სვანიძე მ. 5, 14, 22, 67, 68
 სივასი 64
 სინან ფაშა 8, 9
 სირია 7, 10, 25, 36
 სლესარი 61
 სომხეთი 7, 27, 28, 59, 60, 65, 68
 სოხუმი 57, 70
 სპარსეთი 28, 52
 სპარსეთის ყურე 7
 სპარსი 14
 სტამბოლი 3, 4, 11, 36
 სულეიმან კანუნი 14, 25, 27—30, 35—37, 62, 63, 67

სუნგუთაში 65
 სურამი 13
 სურხანი (შალიყაშვილი) 25, 40—42, 45, 55, 56

ტაბატაძე კ. 5, 14, 17, 22, 37, 38
 ტაო 28, 30, 32, 34, 39, 40, 54, 55, 61
 ტბეთი 67
 ტბისყური 39
 ტიგროსი 8
 ტინისხილი 39
 ტრაპიზონი 7, 8, 15, 36, 48, 57, 58
 ტრაპოლისი 36
 ტყემლოვანა 39

უღე 34, 56, 69
 უკუის ბეგი ქალილ ოღლი ფაზუქი 59
 უზბეკები 20—24, 26
 უზუნ ქასანი 40
 ულამა თექელე 59
 ურუმკაზ სულთანი 58, 59
 უსთაქლე ჭაიან სულთანი იხ. ჭაიანი.
 უფლისციხე 28
 უჯანი 10, 48, 51, 59

ფაზუქი||ფუზუხი 59
 ფაიქ ბეგი 17, 25, 53, 64
 ფანაკი (ბანა) 30, 44, 55, 60, 66
 ფანასკერტელი 42
 ფანასკერტი 35, 44
 ფანჯანგუშთი 48, 60
 ფანჯურეთი 30
 ფარნავაზი 65
 ფასინლერი იხ. ბასიანი
 ფერთეჟრეკი 35
 ფერილუნ ბეგი 13, 64, 69
 ფერხად ფაშა 63
 ფრანგი 4, 5
 ფუთურშიძე გიორგი 16, 66
 ფუთურშიძე ვლადიმერ 11, 17, 36—39

კავთარია მ. 42
 კაიხოსრო ათაბაგი 35, 37—39, 45
 კაიხოსრო მანუჩარის ძე 56
 კამქამისძე 44, 61
 ქართველები 7—9
 ქართველი 3, 5, 8, 17, 18

- ქართლი 6, 9, 11, 14, 17, 21, 22, 32, 38, 44, 57, 61, 65
- ქაფა 36
- ქახი 36
- ქეთევონ-ქრისტინე 41
- ქელქითი 47, 59
- ქელქითი მღ. 59
- ქერობინი, ქოიარ ყოფილი 42, 56
- ქირზიოლლე 11, 68, 69
- ქორეპირი (ამირ-ხან მოსული) 25, 51, 52, 63
- ქსნის საერისთავო 3
- ქუთათელაძე ლ. 42
- ქუთაისის ქვეყანა 57
- ქურთები 29, 52, 69
- ქურთისტანი 58, 59
- ქურცინა 22—27, 30, 45, 49—51, 54, 55, 68
- ქუფი 30, 32, 53, 64, 65
- ქუცნა 40, 41, 56
- ღობიერნი 61
- ყათიფი 36
- ყალნეს მთა 30
- ყანდურალი (დოლენჯიშვილი) 30, 32, 34, 42, 44, 45, 53, 54, 65
- ყარაბაღი 35
- ყარამანია 22, 36, 50
- ყარასული 11
- ყარაჯა არტაანი იხ. დიდი არტაანი
- ყარაჯა ილიასი (ბაიბურთლუ) 60
- ყარსი 61, 65, 67, 68
- ყაუხჩიშვილი ს. 7
- ყაყარი 7
- ყვარყვარე III 5, 11—23, 25—27, 29, 30, 32, 34, 37, 42, 43, 45, 48, 59, 52—57, 62, 65
- ყიფჩაღები 69
- ყიზილ (კიზილ) აჰმედ ოღლუ მირზა ბეგი (მეჰმედ მირზა ბეგი, მეჰმედ ბეგი) 12, 13, 20, 22, 25, 37, 55, 59
- ყიზილბაშები 8, 10, 15, 17, 20, 22, 23, 25, 28—30, 34, 47, 50—52, 54, 56, 58, 59, 63
- ყუმი 48, 50, 51, 60
- ყუმი მღ. 60
- შალი ფაშა 12, 20, 22, 28, 49, 51, 61
- შავი ზღვა 7
- შავეშეთი 55, 67
- შალიყაშვილი 6, 40, 41, 45, 61
- შარაშიძე ქრ. 3, 5, 11, 21, 40—42, 44, 45, 61, 69
- შაქი||შექი 30, 57, 70
- შაჰალი (ბაღდადის ბეგი) 52
- შაჰნავაზი იხ. ვახტანგ V
- შაჰსევანები 63
- შეიბე-ხანი (შეიბან ხან უზბეკი) 24, 51, 63
- შენგელია ნ. 5
- შენოურთქისპა 66
- შენკაია 66
- შერეფ-ბეგი 47, 58
- შერეფ-ხან ბითლისი 14, 47, 58
- შე(რ)მაზან ოღლუ დიასამიძე 34, 44, 45, 56
- შექერლი 30, 54, 65
- შირაზი 60, 63
- შირვანი 7, 12, 22, 29, 57
- შირინი 47, 59
- შირინი მღ. 59
- შიფეჟი 65
- შოშიაშვილი ნ. 32
- შუშა 46
- ჩალღირანი 59
- ჩანგლი 59, 66
- ჩაფაჩური 30, 53, 64
- ჩალათაელები 25, 52
- ჩერქეზები 63
- ჩილდირი 8, 19, 65, 67, 68
- ჩიზანდელე 61, 64
- ჩიზანის ხიდი 30, 53, 64, 65
- ჩიჩიევი ე. 5, 23, 37—39, 44
- ჩუხა-სულთანი 60
- ჩხარტიშვილი ა. 40
- ჩხატარაიშვილი ქვ. 5, 16
- ცხუმი 70
- ქულ-ყადარის ქვეყანა 36
- წანარები 69
- წპნი||წპნიქი 65

წყმედიძე (ხაბულარი) 61

ხაბო 30, 45, 54, 66
ხაბულარი 15, 23, 26, 27, 49, 61, 62
ხაბული 26, 27, 32, 44, 61, 62, 66
ხერთვისარი 44, 61
ხერთვისი 44
ხოი 48, 60
ხოხდემირი 14
ხოხასანი 24, 25, 51, 52, 63
ხოხჩინლე 35

ჭავახეთი 34, 44, 56
ჭავახიშვილი ივ. 5. 17, 21, 70
ჭავიზე 36
ჭაიანი 10, 48, 50, 60
ჭანაშია ს. 21, 70
ჭანბერდი ლაზალი 25, 52, 63
ჭაყელეზი 6, 10, 45
ჭაყელ-ციხისჭვარელები 13, 26

Ала-ад-довле Зулькадар 60
Алатат 60
Андроман 74
Анкара 71
Анна (Шаликашвили) 73
Ардаган 73

Баграт III
Багратиони В. 77
Бак-Граммон Ж. Л. 71
Броссе М. 71
Бока (Шаликашвили) 73

Вараза (Шаликашвили)
Вардзия 68
Васильева Е. И. 14
Венгрия 72

Гамрекелли В. И. 46
Гаприндашвили Гиви 68
Гарсევან (Шаликашвили) 73
Грузия 71—74
Гургак (Шаликашвили) 73
Гуриели 72

6. ც. აბულაძე

ჭევიშვილი 67

ჭიქია ს. 5, 11, 13, 37, 39, 62, 64, 66,
68—70
ჭუნაშვილი 32

ჭანეთი 7
ჭილაშვილი ლ. 67
ჭოროხის წყალი 12, 55, 58, 62,
ჭყონია ალ. 16

ჭალილ სულთან 63
ჭალილ ოღლე 47, 48, 59
ჭამაღანი 60
ჭასანკალე 61
ჭასან რემლე 11, 13, 34—37, 39, 44,
45, 61,
ჭერათი 24, 51, 63
ჭეჭაზი 36
ჭიმაგარი||ჭიმაღარი 32, 54, 56

Давид X 73
Даднани 72
Джавахети 74
Джакели-Цихиджварელი 72, 74
Днасамидзе Шермазан 74
Див-султан-Румлу 73

Закавказье 72, 73
Зулалян М. К. 69

Ибашер 74
Иване 74
Иванов М. С. 29
Иотам (Шаликашвили) 74
Иран 72, 73

Кавказ 71, 72
Кантурал Доленджишвили 74
Картли 73
Каихосро 74
Кваркварე III 72—74
Ксробин Амлахори 74
Корш Ф. Е. 46
Курчина 74

Куцна (Шаликашвили) 73
Кызыл Ахмед оглу Мирза бег 72

Манучар 72—74
Мзечабуки 72
Миклухо-Маклай 24

Отоманская империя 72

Петросян Ю. А. 8

Ростом (Аматкишвили) 74

Самхве-Саатабаго 71—73
Севастопольс 70
Северный Иран 72
Северо-Восточная Анатолия 72, 73
Селим Явуз 72
Сефевидский Иран 72, 73
Стамбул 71
Сурхан (Шаликашвили) 73, 74

Тамаз (Шаликашвили) 73

Akhiska 69
Artvin 66

Babinger Fr. 3
Bacque-Grammont J.-L. 4, 22, 24, 30, 47.
Bağlarbaşı 66
Barkan Ö. L.
Basane 22

Cevizli 67
Canarlar 69
Coban köprüsü 64

Dağynlu 66
Dav Eli 40
Feridun Bey 8, 11—13, 22, 26, 27
Cele 67
Gevaş 58
Gökyay Ö. Ş. 44
Göktaş 67
Gölbasi 66
Güzelhisar 61

Тверитинова А. С. 8, 64
Терджан 60
Тмогви 74
Турция 72—73

Уде 74
Узбеки 73

Хюсейн 8

Шхум 70

Шаликашвили 72
Шаликашвили Анна 73
Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидли-
си 14
Шарашидзе Х. Г. 71

Элиэбар (Шаликашвили) 74
Эрзинджан 60
Эфендиев О. А. 60, 61

Южная Грузия 72—74

Jorga 9

Kanturalı 44
Kars 69
Kasırık || Kesirik 66
Kırzioğlu M. F. 3, 8, 40, 44, 65, 69, 70
Konyalı I. K. 64
Kurtkale 68
Kübnük 65

Levend A. S. 3

Masalahet 65
Münecim-başı 28

Naldöken 65

D'Ohşon J. M. 23
Orta Asya 24

Sertoglu M. 3

Süngütaş 65

Tansel Selahattin 89

70 ابخر || ابازہ || ابزہ || ابقر
63 اخسفا || اخسفا || اقسفا || اقسفا
56 اسغردوز

22 سانه

67 تومك || تومهك

63 تور توم

65 تابنك

20 ثريام

28 چچور سعد

داد انلى || داد ايلي 34, 35, 37, 39,
74

Tao 74

Verçin tepesi 66

داديان 36, 38
34, 39, 40, 74 داو ايلي || داو انلى

41 سورخان

34, 40 طاو ايلي

11 قريه ول || قريه دل

44 قنطورالى

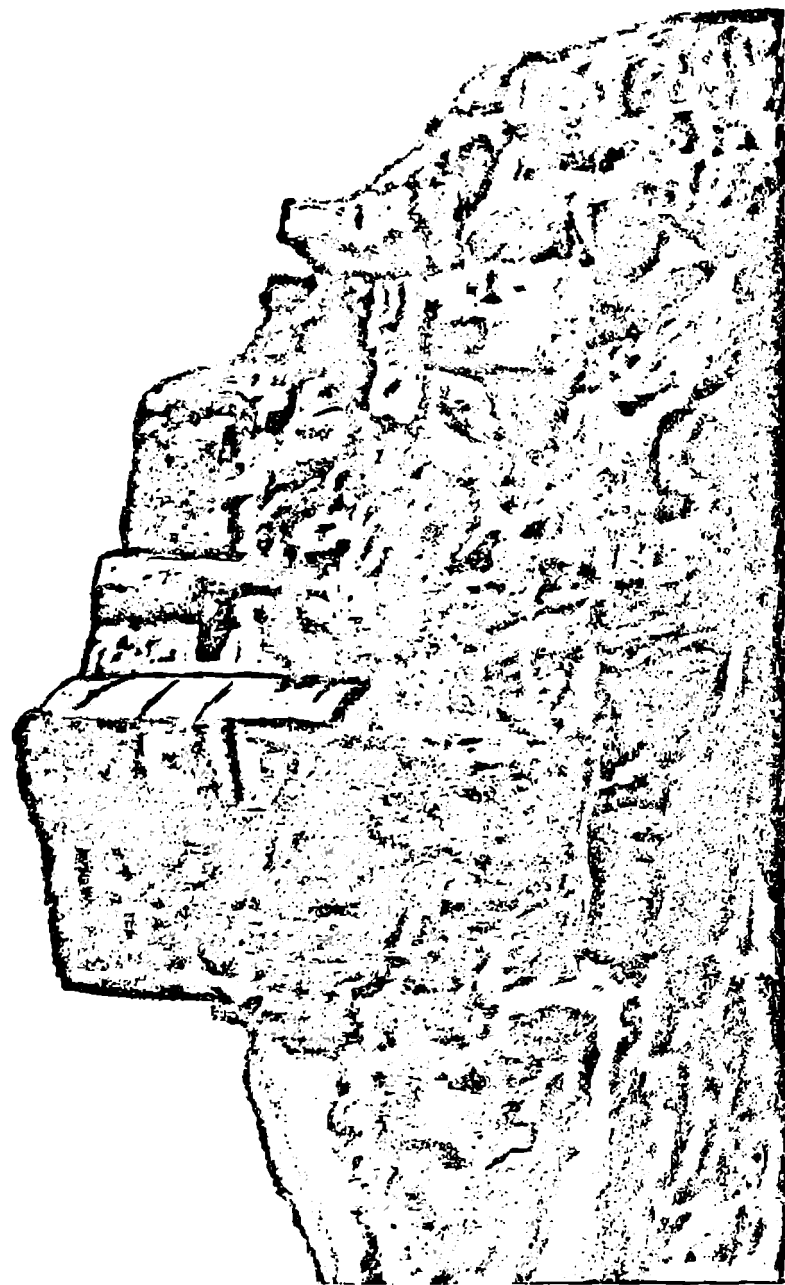
41 قوتنه

69 كورجستان

70 كورل

64, 65 كوف

64 مامروان

მოდოკის ციხე

თუჩული ღოკუგენტების ტექსტები
ფაქსიფილუებით

درگاه معلايه و بارگاه اعلايه لازال عالیا عرض بنده -
بمقدار اول دركي مبارك شعبان غرهسندن وان واستان
قضيهی واقع اولدغي سبیدن بايبيورد و ارزنان
(۲) ولايتلی اورکوب زياده خوف ايليوب و هم بايبيورد قلمه
سی دخی مرمت اولی طوب نام تمام اولدغي جهتن سرحدلی
بکلی احتياط ايليوب بو جانبه مکتوبلر کوندرمکن
(۳) و بو اثناده بتلیس بکی شرف بک دخی بر مقدار ادم
سجوب الحکرد ناحیه سی غارت اددوکی سبیدن ناکاه علی
الغفله بر حادثه کلی واقع اولاديو بايبيورده وارلوب
(۴) حفی لازم و لابد اولان يرلره قراوللر کوندرلب و
قزیل باش ملاعن جانبنه اخبار صحیحه چون جاسوسلر ارسال
اولنوب و مملکت خلقندن ممکن اولدقچه
(۵) قلمه مرمتی قیسه قالمق اجون بنا و مشاوه جیح اتد
رلب بايبيورد بکی محمد بک خدمتلی لوزرنه مستند نسب از
لنوب بر مقدار یوللر و طاغیر منعده
(۶) اولنجیب مکن احتیاطدن کلکید و شرین دایره لرنده ترقف
اولنویوروز (و) شاه بی سعادت جانبندن استخسار اولندورسه
وان واستان تالان

(۷) اولدقده صکره عادل جوز بکی خالد اوغلندن و ارجیی بکی
کورد بکدن و وان بکی تکه لو سناندن فریاجی وار ب مملکتمز
غارت اولوب عورتمز و اوغلانمز

(۸) امیر اتدیلر شاه دخی موجودر کی بزه عنایت ایدب معا
ون ویره بز دخی انتقامی الوب الومز و قدرتمز یتدو کجه
انلر وک سرحدلرنی خراب ایده وز

(۹) دیدکلرنده شاه ملحدان بغایت بی حضر اولوب قورجی کو
ندرب اوجانده جیان بی ایمانک اوتاغی یقدر ب شویله تنبه
ایلمش که سکا تابع اولان

(۱۰) عسکر یله کوچوب الا طاغه واره سز و دیو علی لعین دخی
ازرنده اولان عسکر یله کلوب بر کون بر ساعت ارام ایلمیوب
یوریوب سز دخی اول سرحدلی

(۱۱) یعوب یا قوب خراب ایلمسز دیدکده جیان کوچوب خویدن
برو قره کودره اغزینه ایرشدکده تکرار قورجی کلوب اولکی
تدبردن فراغت

(۱۲) اولندی ینه یرو پروکرده قرار ایلمسز انشا الله
بن داخی تهریز جانبنه توجه ایدرم بکا قیشلاق یراغی کوره سز
دیو امر ایلمکن قیلا یراغی

(۱۳) تبریزده و بر دخی اصفهانده و قومده کورلمش فاما شاه
تبریزه کلیموب قوم قزبنده بی بارماق نام ییلاقده در جیان

تبریزده در و دیو

(۱۴) علی کنجه قربنده اغ میغان نام محله در و خالد او

غلی و کورد بک و تکه لو سنان بک قدر ملحد ایلده توجی با

زایی نام محله ساکندر و الهاغود

(۱۵) خلیل اوغلی و قرجه الماس اوغلی ایکی یوز مقداری

ادم ایلده قاغزمان جانبنده در و کافر اسحاق اوغلی جانبندن

صا تلمع اوغلی بیی

(۱۶) اون بی مقداری ادم ایلده اونیکده اولوب اچنده اولان

ارامنه طایفسی پراکنده اولوب کورجستان جانبنه کیدب

و اکی او دخی بایبورده کلدی

(۱۷) الحاله هذه جميع ملحدین کندو حاللرنده اولب کندو

لره متعلق اولان سرحدلی حفظ ایدیورورلر و کورجستان

طرفندن استخبار اولنورسه

(۱۸) کجن ییل پاشاه عالم پناه ظل اله حضرتلی طرفلرندن

ولایت طریزوندن اغاجوق اوغلی یعقوب شاه نام ذمی دادیان

و کورل اوغلی جانبنه

(۱۹) خراج طلبی اچون ارسال اولنمعایدی شمدکی حالده

کلوب دادیاندن بر مقدار خراج ایلده در دولته ایلجیسن

الوب کیده یورور غورغوره طرفندن

(۲۰) استفسار اولنورسه منوچهر ایلده طرفین اولوب ولایت

کورجستانک بعضی و داود ملک منوچهره تابع اولوب و

بعضی اچوق باش ملک ایلہ

(۲۱) غورغوره جانبنده اولوب دایم الدهم بی بریلہ مح

ربه و مقاتله دن خالی دکلری شمدی کی ائناده دخی بند

محکم جمعیت ایلوب عن قریب سواش

(۲۲) ایلکم تدارکنده دررلر اما شاه بی سعادت اکثر احتمال

قومی قشلاق در دیرلر نه یرده قشلیوب و نه تدبر ازرنده

اولدغی خبری

(۲۳) دخی عن قریب صحت ازرنه تمام معلوم ایدنمک اچون

دفعاتله اهل وقوفدن یرار ادملر کوندریلمشدر بئرالتی

ایدن برو کندو اردوسنه

(۲۴) کتمش ادملرومز دخی واردر انشا الله الرحمن امین

کی عون عنایت الاهی و عز همت بانداهیلہ جمیع احواله اطلاع

کلی تحصیل اولنوب

(۲۵) استانه سعاده عرض اولنه و شمدیدکن واقع اولان

اخبار بو در کی عرض اولندی باقی فرمان در کاه معلانکدر

بنده فقیر

شادی حقیر

روم بکلربکیسی مکتوبیدر verso-%g:

- (۱) در گاه معلایه و بارگاه اعلايه لازاله عالیاً عرض بنده^۶
بمقدار اولدر کی بوندن اول استانه سعادتیناهدن
(۲) احکام شریف جهانمطاع وارد اولوب مضمون میموننده کور
سنه اوغلی اییمر زکریانک اوغلی خا خولاری
(۳) طوتوب بی نفر از نورلری ایله حبس ایلایوب و حبس
ایلدوکن امر نام ادمیسیله اتاسی کورسینه اعلام ایدوب
(۴) اول دخی باب سعادت پناهه عرض ایلمكن امر جلیل
القدرم بر وجهله صادر اولدی کی مذکور حکم هما یونمله
واروب سکا
(۵) وصول بولدقده سن دخی یرار ادم قوشب با یبورد سنجاغی
بکنه اولشدورب اول دخی اسپر سوباشیسنه اولسدوره
(۶) اسپر سوباشیسی دخی آدم قوشب کورجستانه وارب مهار
الیه کورسینه اوغلی ابه شیردن مذکور طومتاق اولان
(۷) زکریا اوغلنی و بی نفر از نورلری طلب ایلایوب الب
کورجستاندن یخراج ایلدکدن صکره کرکی کبی حفظ حراستیله
(۸) یرار ادملروکله باب معلامه کوندره سز دیو امر اولنما
غن بر موجب امر عالیهان مزکور امره آدم قوشلوب

(۹) و کورسنة اوغلنه استمالت نامه يا زلوب و در گاه معلا
 دن کلان بايبيورد بكي محمد بکه اولشدورلوب بزم آدملمرمز
 (۱۰) يا ننجہ اول دخي آدم قوشب ايسيره اولشدورب اورادن
 بزم ادممز و محمد بک ادمي اسپر سوباشيسي آدمي ايله کور
 جستانه وارپ

(۱۱) کورسنة اوغلي ايمشيره وصول بولوب پادشاه عالم پنا
 هک امر شريفلرني کوستردکلرنده بڑاچ کون آدملمرمزني الي قو
 يوب

(۱۲) غورغوره يه آدم کوندرب طانعدقده اول دخي زکريا او
 غلني وير اما اول بش نفر از نورلي ويرمه ديو خبر کو
 ندریکز

(۱۳) زکريا اوغلني ويروب و بش نفر از نورلي ويرميوب
 آدملمرومز دخي زکريا اوغلني کتوردکلرنده تاخير ائدرلميوب
 (۱۴) آستانه سعادتہ ارمال اولندي اما کورسنة اوغلي
 ايسمر پادشاه عالم پناهک فرمان شريفلرين کوردکنده در
 کاه معلان ارسال

(۱۵) اولنان کافر اچون بوني بن کوندرمدم و بو قضيه
 دخي عرض ايلميوب دورورم ديو جواب ويرم بو قضيه خود
 بوندن اقدام وقوع

(۱۶) بولدغي کبي پايه مسرير اعلايه بو حقيرکز عرض ايتم

ایدی کورسنه واقف اولدغنده اول آدمی کندو تلبیس ایدب
اوغلی اغزندن

(۱۷) مکتوب یازوب سویلدب بو جانبه کوند رتمعی ماحصل دولت
اشکنده اکر سفر و اکر حضر و یا خود تدبیر مملکته متعلق
نه کلمات استماع ایلر ایسه

(۱۸) بونک کبی صورت ایله بهیی در بهیی بر آدمی ایله
بهانه ایدوب کورجستان طرفنه اعلام ایلمکدن خالی دکلدر و
اکر کورجستان

(۱۹) احوالندن استفسار اولنور ایسه غورغوریه متعلق اولان
از نورلر وک بر مقداری منوچهره تابع اولمسا ایکن غورغوره
(۲۰) تلبیس ایدب ایلچم دیو علی روانده قالدوردی اوچ بیک
قزیل باغ ایله بکون و یارن کورجستانه داخل اولور دیو
ایل ایچنه

(۲۱) اوازه برغوب مملکته شاهک لمرکی لپون ساورن کرکدر
دیو قویون و صفر و بال و یاغ مالوب تحصیلنه شروع ایلدگده
(۲۲) اول از نورلر دخی قورقوب گیر و غورغوره یانینه وارپ
بر یره جمع اولدقده القایوب اولتی قلعه سی اوزرینه کلدگده
(۲۳) منوچهر دخی غافل بولنوب بر از نورن قلعه ده قویب
کندوسی بی نفر از نور ایله قاچوب یوانه یانینه کیدوب
منوچهر

(۲۴) قلمه دن کتدوکن استماع ایلدکده غورغوره دخی قلمه*
چورب حصار ایدب جنک بلوردب و قلمه قاپوسنه کیمرو کورجی
طایفه سندن اول قلمه*

(۲۵) ساقلاین از نورک تعلقاتن کوندرب استمالت ایلدکده
انلر دخی قلمه* ویرب حالیا ایچنه از نورلر قویوب کندو
ایچون ضبط ایلدی

(۲۶) واکر قزیل باغ او باش طرفندن استخبار اولنور ایسه
شاه بی دین الان قمه اولوب و دیو عالی سعید چقورنده
روا(ن) نام محله اولوب

(۲۷) و جیان بی ایطان تبریزده اولوب و سایر امراء ملاحیده
یرلو یرلرنده ساکنلر در اماً بغدادده اولان گروه ملاحده
(۲۸) شاه همراهه شویله خبر کوندرمشیر که دیاربکییر جا
نبنده اولان آوازه و اخبار بو درکی اول بهارده اناطولی
و قرمان دیاربکییر

(۲۹) عساکری ایله بر کوب بغداد اوزرینه کلسلر کرکدر
بو خصوصده شاهک امرنجه اولور دیدکلرنده شاه دخی اوج
بکه امر ایدب

(۳۰) طاغیر اچلدوغی کبی بغداده واره سز اکر دیدکلی
کبی حرکت واقع اولور ایسه تعجیلا بو جانبه اعلام ایلیه
سز واکر واقع

(۳۱) اولمز ایسه سز دخی فساد ایلمیوب بو جانبه تنبیه

ایلیه سز دیو شمذیلک واقع اولان اخبار بو در انشا الله

الرحمن کیرو هر نه

(۳۲) خبره واقف اولورماوز خااک پایه سریر اعلایه اعلام

اولنه انشاء الله تعالی باقی فرمان درگاه عالم پناه مکر

بنده

هادی

الفقییر الحقیر

(۱) فرسنه* بکی اوغلی ایبشردن با باسنه کلن مکتوب مورندر

(۲) سلامدن مکره معلوم اولمکه شمدکالده بو جانبك اخبار

نُذُن

(۳) استفسار اولنرسه دولتلر پادشاه حضرتلر نه شوپله عرض

(۱) ایدمز که شیبه خان اوغلی تور خان عسکرله کلوب سُرُخ

(۵) سرک سرعسکری اولان زینل خان ایله بولوشوب عظیم

(۶) جنك و جدال ايدوب اهر سرعسكري صنوب اثنا

(۷) جنگده مذکور زمينل خانى دوسر مثلر خراسانى و هيرى

(۸) و بدخانی و مارولی و کلیا مملکت خراسانی فتح

ايتعلم

(۹) و بو حادثه واقع اولدوقده شاه محمده ایمن بو خبری

استماع

(۱۰) ایدیجک صحندن کوچوبیدی قوناق قوم جانینه

(۱۱) روانه اولوب قومده قشلاق تدارکنده ایمم بو خبرلره

(۱۲) هیچ‌کس و شبه ایتیماسز که صحیح خبر لرد در عربیه معلو

مک

(۱۳) اولاً باقی و السلام

قدسه بکراغلی ایبشردن بهیمنه کلن مکتوب صورتند

سلامدن سکره معلوم اولاکه شمد کیمالد. بر جانیت اخبار نیت
استفسار اولنسه دولته پادشاه حضرت تالونر شویله عرض
ایده سزکه شیخ ن ادغلی تورخان عسکرله کلوب سرخ
سرت سر عسکری اولان زینل خان ایله بولوشوب عظیم
جنگ وجدال ایلدوب آخر سرخ سر عسکری منوب آتاء
جنگله مذکور زینل خانی دوشمنلر خراسانی و غیره
دبدختانی و مارولی و کلیا ملک خراسانی فتح ایتملر
و بوجادته واقع اولدقدن شاه صحنده ایمنش بوجبری اجتماع
ایدیجک صحندن کوجوبیدی قوناق قوم جانیه
روانه اولوب قومه قشلاق تدارکنده ایمنش بوجبره
هیچ شلک و تشبه ایتمیا سزکه صحیح خبر لردر شویله مساویکن
اولا بانی ملکلام

(۱) درگاه معلايه و بارگاه اعلايه لازال عاليا و عن نكبات
الدماد خاليا عرض بنده بى وجود اولدر كه قزل باش او
باشى اردبيلدن

(۲) كوجب او جان يا يلاغنه كلدى و خرساندن كور امير
دفعاتله فريادجى ارسال ايلدى كه چفتاى زياده عساكرله
هجوم ادب

(۳) سرحد خرسانه كردى ديدكى اجلدن اچلرنده خيال تفرقه
واردر جانبرد عامينك هلاكن ايستماع اتمزدن اول رومه
(۴) توجهن تصميم اتمدى اما انكمارى خابرى كلجك عفت
طغلوب تدبير شاعدى و مزبور كور اميرك مزكور خبرى كلجك
تمام

(۵) هلاك اولدى ديهو چاسوسلروم خبر كتوردى و ديو علىسى
تبرزده قودى اچى مملحتى كوره استماع اولنور اما اكثر
احتمال

(۶) بودركى ديو على دنهن ملحد دعوت چفتاى اضطرايى
ايچوندر و بغداد بىكى شاه على دهنى ملعون فوت اولدى
انك

(۷) فوتی خبرندن شاه محذول غایت متأثر اولدی و ولایت
عجم نهایت مرتبه ده محرر قابل وصف دکلدر حتی سعد چقورنک
(۸) اکثر رعایای کفایت اچلیچون کرجی اچنده در و سیاهیسی
تبریزه کتمشدر دل ایچون سعد چقورینه بیر اکی دفعه ادم
(۹) واردی بزه مسکیندن غیری کسینه اوکمیوب سیاهی الا
کرمی کی ذر دولته دل ارسال اولیدی اما تکرار کرد
طرفندن

(۱۰) تبریزه جاسوسلر و ارزروم یولندن سعد چقورنه دل
ایچون ادملر ارسال اولندی انما الله العظیم هر نه خبر
(۱۱) اولورسه و دل کلورسه در کاه معدلت پناهه ارسال
اولنه جد و جهد اولنان بو در کی خداوندکارک دولتنده
(۱۲) اولای کی دلک یارای الله بوندن اقدم در کاه سعادت
دستگاه عرض اولنمندی کی غرغرنک بو فقیره ادمیسی
(۱۳) کلوب بو برار ادم طلب اتمندی حاملی رقعہ رفیت
ادلمردن محمد و کرجینک دخی جور و احوال لرنه واقف
سیاهی

(۱۴) طایفه سندن احمد ارسال اولنمندی حالیا کلوب
جوابلی بو اولدی کی غرغره تمام بو طرفه دونوب و
کناهنه عزر خواه
(۱۵) اولوب خداوندکاره عن صنیم القلب قول اولماق طلب

ادر اما سوچی عفو اولنماق استر قزل باشه جان و دلدن
(۱۶) عدو اولمقدر علامت اقتضا اولرسه دلرکی قلعه عونك

الی ویره تاکی کندونك صدق و صداقتنه دال اولان
(۱۷) و هم مرادی بو در کی کندویه ظهیر و معین اولنوب
مخالفین ازناورلر قمع و قهر اولوب مزبور (ر)نك اللرنده

اولان

(۱۸) قلاع و بقاع فتح اولنوب جملسی خداوندکارچون ضبط
اولا اکر قلاعدن غنمی ممالک کندویه صدقه اولنورسه
(۱۹) اولان و الا اولبد (۱) داخی خداوندکارچون حفظ و حراست
اولا همان مرادی بو در کی کندونك اعداسی مقهور اولان
(۲۰) و کندو داخی در دولته بیر یرار ازناور کندرمک
طلب ایتدی لکن مرحوم خداوندکارک زماننده بر ایکی

(۲۱) ادمیسی استان سعادتده ایی قرنمغین ازناورلردن
کتمکه کسنه اقدام اده مدی اکر مزبور ایی قرنان کسنه لر
استمالت

(۲۲) نامه ایله بو طرفه ارسال اولنیه ازناورلر داخی
مظمیون القلب اولوب من بعد تمام یرار اده لری هر وقت
در دولتدن

(۲۳) اکسوک اولمازدی بلکی غرغره کندو داخی بالذات در
دولته انردی در و بالجمله غرغره قول اولیجا تمام

کرجستان

(۲۴) فتح اولردی زیراً بکلری اوغلدر کندو فتح اولیجای
مخالفته کسنه قادر اولغزدی معلوم رانی عالم ارادر کی
کندونک

(۲۵) یلوکز اطاعتی ازناورلرؤک یزنک اطاعتدن یکدر اکر

مزبور غرغره نک اطاعتن مراد اولرسه استمالت ایچون

(۲۶) حکم همایون کندرلوب هر نیله امر اولنرسه امتحان

اولنوب استقامتدن و خیانتدن هر نه متیقن اولنرسه

(۲۷) انوکله عمل اولنه باقی امر در کاه فلک رفعتکدر

همیشه ظل وجود هماسا بر سرکافه برابرا ایله یوم القیا

مددود باد کمنه

بنده چاکر

الکلیر الحقیق فایق

هو

- (1) الطريق محروسه عقره امددن و چها قچوردن هو ابادوك
مول طرفندن بيك كول نام ييلاقه وارلور
- (2) بو ما بينده واقع اولان مسافه بو عسكر ضفر بيكر بور
بو عيله اون بي منزلده انجاق وارلور
- (3) و بيك كول نام ييلاقدن كورجستان ديارينك سمت پاسون
او و آسندن اونوك نام قلعه نك مول جانبندن
- (4) چوبان كوپى قربندن بلكى چوبان كپريشك كندوسندن
كچلوب دخی كورجستان ديارينه قدم بصدوقده
- (5) صاغ جانبى قان طورالى ديمكله معروفه اولان غرغره دين
كافروك ازنا و رلرندن بر سرخاد كچوريلور
- (6) اول يرلر انوك اولكه سيدر اكر يوز پاره مقدارى قريه
لرى واردور و كوب نام قلمعدن ثابنك نام
- (7) موضع مقابلنه وارنجيه دكن و اول كوب ديدكلى دخی
بر قلعه جكدر بر مقدارجه جز و يرلر
- (8) صرجه در اما زياده ضربه متحمل دكلدر بو ما بينده واقع
اولان قرانك اكسى اول قان طورالى

- (۹) دیدکلی کافروك تعلقیدر و بر مقداری یخی ازون او
غللی دیمکله معروف اولان ازنا ورلر و کدر
- (۱۰) و بعضی یخی غرغروه نك حاصلتیدر و قان طورالی دید
کلی کافر یخی منفرد دکلدر بلکی بر نیچه قرندا علردر
- (۱۱) و بو ذکر اولان پاسون اولکمنك کورجستان دیارینه
کیرلدو کده ماغ قولنه دوشر پرلردر بنوک یخی
- (۱۲) ماغ جانیبی قیزیلباش اولکسیدر که قاغزمان دیمکله
معروف اولان موضعك مقابلیدر و اما برو طرف که
- (۱۳) صول جانیبیدر که اندن کیرمك قصد اولندقدنه طاوایی
دیمکله معروف اولان اولکه اوچندن کیرلور
- (۱۴) بو طاوایی اولکسی یخی خیلی معمورجه و واسعه
اولکدر بو ذکر اولان طاوایی اولکسنه اول امرده
- (۱۵) کیرلدوکی پره شکرلو دیمکله معروف نام موضعدر که
ما موروان قلعهنیک دا پره سیدر اوتی و صوبی زیاده
- (۱۶) و بیلاقلری کوجک و شکارگاهلری وافر و زیاده یخی
یرلردر بو ذکر اولان ما موروان قلعهی یخی
- (۱۷) بر کچی قلعهدر بر داغک یماچندن تا قلعهنه وارنجیه
دکن قلعهنینك ایحاطه سیدر شکرلو نام ناحیه
- اچندن
- (۱۸) اقوب کلن ارماق انوک قرینه اوغریوب کچر بو ذکر

اولان ماموروان قلعہسیٰ غرغره بکک خاصیدر

(۱۹) امانتا اول نریمان دین ازناور انوک داروغه

سیدر و اکا متصل ماغ یا ننده حیماغر

(۲۰) دیمکله معروف اولان ناحیه دخی و قلعہسیٰ دخی اول

نریمانک اولکھسیدر و بو ذکر اولان نریمان اولکھسی

(۲۱) قرق اللی یاره قراردر اوعده اول یوقارو سمتده واقع

اولان غرغریه تعلق کورجستان دیاری

(۲۲) بونلردر که ذکر اولندی و بو ذکر اولان اولکهلروک

دخی برو صول جانبی بیر قونا قلق مسافه تورتم قلعہسیدر

(۲۳) انوک اولکھسنه خاخو درهسیٰ درلر ایوجه زیاده نا

حیه در بوندن غیری بعضی مختصر قلعہلی دخی واردر

(۲۴) برینه اغجه قلعہ درلر بو تورتم قلعہسیٰ دخی اصلده

غرغره نک اولوب امانتا کورسنه النده الوردی و کورسنه نک

دخی

(۲۵) اصل قدیم قلعہسیٰ اقچه قلعہ یدی بو ذکر اولان قلعہ

لر عمدکحالده امانتا کیرو رستم نام بر ازناور کافر

النده در

(۲۶) و بو خاخو ناحیه سنک بر اد دخی اشخانلر دیمکله

معروفدر بونلر دخی تحمنا یوز باره قرادر
(۲۷) و بو ما بینلر یکر می اوتوز نفر ازناور ادنلو باغنه
ستقل کافرلر دخی واردر بو ذکر اولان

(۲۸) ناحیه لروک کیرجک یرلری اوداجک و اسپر و سبیریک
جانبلریدر بو مذکورات اولندن تا بو ارایه دکن که

(۲۹) ذکر اولندی بونلر کورجستان دیارلرینک سرحدلریدر
دیار کورجستان عسکر کهرملو اولدغی تقدیرجه

(۳۰) بو ذکر اولان موضعلردن کرسه کرکدر بونلر بونده

تمام اولدی اما بو یوقاروجده ذکر اولان

(۳۱) ما موروان قلعه سنک دبندن بر ارمای اقر اول ارمای

اقوب اولتی دیرلر بر قلعه واردر اول اولتی قلعه سنه

(۳۲) واروب انر بو ما موروان قلعه سیله اولتی قلعه سینک

ما بین عسکر قوناغیله بر قونای پردر بو اولتی قلعه سی

دخی

(۳۳) ما موروان قلعه سی دخی غرغره نك حاصلریدر و بو ذکر

اولان اولتی قلعه سی قدیمدن طا و ایلینک شهر ایسی

(۳۴) بو اولتی قلعه سی اول طا و الینک اچنده در و بو طا و

ایلینک غنلکی و معموریت تحمینا ایکی یوز باره مقدار

(۳۵) قرادر دوز و صحرا و اووا یرلردر بو ناحیه نك

داغلرنده و صحرا لرنده زیاده غنلکی واردر و بوندن دخی

(۳۶) کورجستان اجی اقصا جانبہ ہنک درلر بو موضع وار
 در اندن ہنکہ ایکی قوناقدہ وارلور و بو ہنک دیدوکلری
 (۳۷) قریہنک اچندہ بر کلیمسا واردر بوغاز شکللوجہدر بو
 دخی طاو الہ تعلقدر بنوک ایلہ بر منوال اوتہ جانبندہ
 (۳۸) واقع اولان اربھان نام اولکہ ماہیندہ بر محکمہ
 یوقی واردر بجہد بر کوندہ کچلور بر ایوجہ قوناق یردر
 (۳۹) اما اندن اشبو اربھان نام اولکہ اندوکدہ اول
 اربھان اووایی دیار کورجستانک زیادہ غایت درجہ
 (۴۰) ابو یرلریدر تا تومک قلمسینہ وارنجہ دکن اوچ یوز
 بارہ قریہلری واردر کمال درجہ ہنک و معمور
 (۴۱) و صحرا اوتلو و صولو* و چاہرلو یرلردر و اربھانک
 صول قولندہ واقع اولمیشوشات و اردانوجدر
 (۴۲) اما اردانوج قلمسی برکجہ قلمہدر کہ یقین زماندہ
 غرغرہ انی عموسی اوغلی یوانہ بک الندن الوب و اندن
 اوتسی
 (۴۳) نحر جوروخک ایکی جانبندن اشفی دریاسیدہ اجرہ و
 مورغلی نام ناحیہلردر اول اشفا جانبہ واروباندہ نیحا
 یت بولدی

- (۴۴) اما کيرو و يوقاروجده ارهان که ذکر اولنمیشدی
انده بر يول دخی واردر که سابقا يعقوب پاشاه بر زمنده
- (۴۵) اقصایه غزایه وارمی امیر اول یولیله کيروب جقمی
اول يول دخی قوملوجه ديمکله مشهور پولدر و بوندن غیری
- (۴۶) بو ارهان اوواسندن بر يول دخی واردور که تموک
ادلو بر قلعه وارور بو تموک قلعهسی دخی دیار کورجستانک
- (۴۷) مشهورجه و صعبه قلعه سدر و بونک يوقارو طرفنده
تموک صوينوک اوزرنده بر اينلوجه بیجنه واردر
- (۴۸) سابقا قزیل احمد اوغلی امز زابک سلطان سلیم خان
زماننده کورجستانه واردوغنده صورخان نام کافر که
- (۴۹) غرغره نك قینا تاسيدر اهلی و عیاليله اول این اپنده
اولوب* و کورسنه نك اهلی و عیله ای انوک ایله اولوب
- (۵۰) دخی نیجه ازنا ورلریله اول بیجنه فتح ایدوب انلری
اندن چقر مثلدر و کورسنه نك بری استانه سعادت جانینه
- (۵۱) کلمسنه اصل سبب اولان اول بیجنه اهل عیالی التوب
دخی استانه سعاده کندر لمسیله خبر اده میوب کندو دخی
صکرده
- (۵۲) اوغللریله وارمی ایدی و کيرو اول تموک صوينوک
يوقارو جانبنده کلسخا نام بر برکجه قلعهسی دخی واردر
- (۵۳) اول دخی تموک ناحیه سنه تعلقدر و اول تومک قلعه سینک

- صاحبی اولان کسمنه نك ادينه رضبار درلر غرغره نك
- (۵۴) قین اتاسی اولان سورخانك قرنداشی اوغلیدر و اول
غرغره دین کافروك پك اوللو بنام ازناورلر ننددر
- (۵۵) و بو تموک ناحیه سینك کبرو قیزیلباش جانب سمتنه
دوش جواخدا دلو بر اولکه واردز دوز یرلر و صحراسی چوق
- (۵۶) قریه لری معمور اربهان اولکه سی کورجستانك غایتله
کزیده یریدر بو دخی تا اکا برابر اولکهدر انوک دخی
- (۵۷) قریه لری ازغور ادلو بر اولو کلیمالی واردر تا
اکا وارنجیه دکن تخمنا ایکی یوز پاره قریه لر واردر
- (۵۸) و بو ازغور ادلو کلیمایه اقوب اینن صونك یوقا (روز)
باشی جانبنده کورجستانك تختی واقع اولان اقصا نام شهر
- (۵۹) و بنوک دخی اطرافنده اکى یوز پاره قریه لری واردر
و بو کورجستان جانبینك مشهور و معروف یرلر
- (۶۰) و اولکه لری بو ذکر اولان موضعلردر و بونلردن غیری
دخی نواحیلری و قلیل و کثیر یرلری دخی چوقدر
- (۶۱) اما ذکر اولنمدی و بو غرغره دین کافروك اقرباسی
و تعلق اولانلردن بریسی موسی اولان منوجهردر اول بر
- کلساده گاه فروك اقرباسی و
- (۶۲) متقاعددر و موسی اوغلی یوانه بک درلر و اول

پوانه بېكك بر قړنداشي واردر اكا كيخسرو درلر
 (٦٣) و بېكجو كز لړينك دخي اما ميلري بونلردر كه ذكر النور
 اول غره نك قاينلري اولان سورخان اوغللري در
 (٦٤) كه بې نغر قړنداشلردر بو بشوك اولوسنه* قوتنه درلر
 و برسي دخي عملري اوغلي رضبار درلر و رضباروك
 (٦٥) قړنداشي واردر پوتام درلر بونلردر اصل كندو نوكرلر
 ندن غهر قرقر اللشر كندولره تابون اولمغا زناورلري
 (٦٦) واردر و سورخانك بر قړنداشي دخي واردر ادنه بونكك
 درلر انوك دخي نچه نغر اوغللري واردرور
 (٦٧) و بونلردن غيري بر بنام كافر دخي وار و ادنه
 اسغردوز درلر اول دخي بو مذكوراته مقابل بر كسنه در
 (٦٨) و كليادوك قړنداشلري و اوغللري واردرور بو ذكر اول
 نلر برابرې در بلكي دخي زياده اندرمان ادلو
 (٦٩) بر ازناور دخي واردر اود نام ناحيه انوك اولكسي
 در اول دخي بونلر برابرې كسنه دور و قان طورالي نام
 (٧٠) ازناور قړنداشلريله و املاخور ديمكله مشهور بر صوي
 واردر ادنه كورحيار درلر و نيچه قړنداشلري واردر انلر
 دخي جماعت كپره در بونلر اراسنده اول دخي بر مشهور
 كسنه در بونك دخي اولكسي بو ذكر

- (۷۲) اولان ولایتوک داخلنده و خارجنده دور متفرق در و بر
 یسی دخی شرمذان اوغلی در تعلقا تلی و اقربا لریله
- (۷۳) بو دخی انلر اقرانیدر انوک دخی اولکھسی جواخدا نام
 موضعدر. اصیل غرغریه تعلق اولان بو ذکر اولانلردر
- (۷۴) و بونلردن اوتھسی دخی اول ازغور دیدکلی کلیمالر
 ینک اوکندن اقل صو صره کورجستان دیاری
- (۷۵) جانبنه طغی وختنک ملیک اولکھسیدر که امیرزا چابک
 قزقنداش اوغلی دور اول فوت اولوند
- (۷۶) اتالی اولکھسی انلر تصرف ایدرلر و اندن اوتھسی
 تغلیس مملکتی دور و اندن اوتھسی شکی بکی اولوب
- (۷۷) لوند بکدر و اندن دخی اعماراق دریاسمتی جانبه کو
 تاتز ملیکی در سلطان سلیم خان واروب
- (۷۸) غزا اتدوکی یرلردر بو غرغره دین کافرلر دیک خانلری
 دور و اندن دخی اعفده واقع اولان
- (۷۹) کورلدر که طریزون سرحدنه متصلدر و اندن اوتھسی
 دخی دادیان اولکھسیدر تا واروب سخوم ادلو
- (۸۰) قدیم الزمانده ایسقله ایملر اکا ارغنجیه دکن که
 کوه البروزک اتکیدر و اندن اوتھسی دخی ابقاز دیارلریدر
- (۸۱) داغلریک اردنده واقع اولان چرکس دیارلریدر و لکز
 ستاندر تا دمور قاپویه وارنجیه دکن
- (۸۲) و بنوک جنوبی طرفی شروان مملکتیدر

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
სამცხე-საათაბაგო და ირან-ოსმალეთი XVI ს-ის ოცოან წლებში	6
თურქული წყაროები ათაბაგ ყვარყვარე III-ის დროინდელი სამცხის ისტორიისათვის	19
თურქული დოკუმენტების ქართული თარგმანი	47
შენიშვნები ქართული თარგმანისათვის	58
რეზიუმე რუსულ ენაზე	71
საძიებლები	75
დოკუმენტების თურქული ტექსტები ფაქსიმილებით	85

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Самцхе-Саатабаго и Турция-Иран в 20-х годах XVI в.	6
Турецкие источники по истории Самцхе времён атабага Кларкваре III	19
Грузинские переводы турецких документов	47
Заметки к грузинскому переводу	58
Резюме	71
Указатели	75
Тексты и факсимиле турецких документов	85

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ
САМЦХЕ-СААТАБАГО ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVI в.

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
1983

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 2158

რეცენზენტები ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორები:

მ. სვანიძე, ნ. შენგელია

გამომცემლობის რედაქტორი დ. ლეჟავა

მხატვარი ვ. ხშალაძე

მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე

ტექნორედაქტორი ნ. ოკუჩავა

კორექტორი ც. დევედარიანი

გადაეცა წარმოებას 21.12.1982; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 31.5.1983;

ქალაქის ზომა 60x90¹/₁₆; ქალაქი № 2; ნაბეჭდი თაბახი 7,3;

სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 5,9;

უე 00846;

ტირაჟი 4000;

შეკვეთა № 4191;

ფასი 70 კაბ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19